

इंदिरा गांधींनी उपस्थित केलेले काही प्रश्न

१

इंदिरा गांधींचे आजचे राजकीय पुनरुत्थान ही एक निर्विवाद पण तेवढीच आश्चर्यकारक घटना म्हटली जाईल. पण खरोखरच ती तशी आहे का?

अलाहाबाद हायकोर्टाने त्यांची निवडणूक रद्द ठरविल्यानंतर आपल्या हाती सत्ता टिकविण्यासाठी त्यांनी आणीबाणी जाहीर केली ही गोष्ट खरी. त्याचबरोबर, राजकीय पुढारीपणात सर्वोच्च स्थानी असलेल्या नेत्यांना तांत्रिक कारणांवरून पदच्युत करण्याचा त्यांचा प्रयत्नही असमंजसपणाचा होता. पण अखेरीस आणीबाणी जाहीर करून इंदिरा गांधींनी आपली एकाधिकारशाही स्थापन केली तेव्हा देशात बंडाळी झाली नाही. राजकीय विरोधकांनी आणि अनेक बुद्धिजीवी लोकशाहीनिष्ठ व्यक्तींनी उघड व प्रच्छन्नपणे त्यांच्या एकाधिकारशाहीला विरोध चालू ठेवला, पण त्याचे रूप सर्वस्वी प्रतीकात्मक होते. स्वतःहून इंदिरा गांधींनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघावर बंदी आणून संघाच्या मंडळींची धरपकड केली नसती तर जेलभरतीचा कार्यक्रम आणखीच प्रतीकात्मक बनला असता. ध्यानीमनी नसताना आणीबाणी जाहीर केल्याचा फायदा इंदिरा गांधींना मिळाला. पण जयप्रकाशांच्या पुढारीपणाखाली 'इंदिरा हटाव' आंदोलन बरेच दिवस चालले होते व अलाहाबाद हायकोर्टाच्या निर्णयानंतर त्याला सर्वत्र उधाण आणण्याचे प्रयत्न चालले होते हे लक्षात घेतले, तर आणीबाणीनंतर देशाच्या काही भागांत तरी इंदिरा गांधींना राज्य करणे दीर्घकाळ अशक्य व्हायला हवे होते. तसे काही झाले नाही ही घटना अंतर्मुख होऊन विचार करण्यासारखी होती. पुढेही एकाधिकारशाही टिकवून धरण्यासाठी दडपशाहीचा वापर करावा लागला नाही. त्यांच्या राजवटीतील जी कृष्णकृत्ये आणीबाणीनंतरच्या काळात चव्हाट्यावर आली, ती व्यक्तिगत वैर, क्रौर्य वा लहर यांच्यापोटीच अधिकतर घडलेली असल्याचे दिसून आले. विरोधकांचे जाहीरपणे वा पडद्याआड

शिरकाण करण्याचे धोरण अवलंबिल्याचे आढळले नाही. समाजातील विविध थरांमधील, जमातींमधील, गटांमधील लोकांचे शासनाला अखेरपर्यंत बऱ्यापैकी सहकार्य होते. कुटुंबनियोजनाची सक्तीची मोहीम शासनाला महागात पडली. केवळ सर्वसामान्य खेडूतच बिथरले असे नाही, तर शासनयंत्रणा एक यंत्रणा म्हणून इंदिरा गांधींच्या राजवटीच्या विरोधात गेली. आपल्या आर्थिक मागण्यांसाठी कामगारांना व कर्मचाऱ्यांना चळवळी, संप/घेराव आदी कृती करता येईनात त्याचाही परिणाम झाला. वीस कलमी कार्यक्रमातील कर्जमुक्ती, जमीनवाटप, घरेवाटप अशा काही कलमांची जेथे कमी-अधिक अंमलबजावणी झाली, तेथे सुस्थितीतील उच्च व मध्यम जातीयांनाही ही राजवट अप्रिय झाली. असे असूनही 'एकाधिकारशाही विरुद्ध लोकशाही' या भूमिकेतून विरोध संघटित करण्याच्या प्रयत्नांना भरीव आकार येत चालला होता असे अनुभवाला येत नव्हते.

पंचवीस-सत्तावीस वर्षांच्या लोकशाही राज्यव्यवस्थेच्या आणि संमिश्र अर्थव्यवस्थेच्या राबवणुकीचा फायदा—घसघशीत फायदा—पदरात पडलेल्या 'आहे रे' वर्गांनी एकाधिकारशाहीचा केलेला सहज स्वीकार, किंबहुना मुक्त स्वागत, ही अस्वस्थ करणारी गोष्ट होती आणि असे का व्हावे या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न होणे अत्यावश्यक होते. विरोधकांचा सर्व भर इंदिरा गांधींची प्रतिमा अधिकांत अधिक काळी रंगविण्यावर राहिला. त्या उद्योगात या विश्लेषणाची आवश्यकताही ओळखली गेली नाही.

मार्च १९७७च्या निवडणुकांच्या निकालांनी चिकित्सक वृत्तीचा लोपच घडवून आणला. इंदिरा गांधींनी, नकळत, वरील प्रश्न आपल्यापुढे उपस्थित केला आहे असे म्हणणेही अशक्य झाले. कारण ग्रामीण-शहरी, पांढरपेशे-अडाणी, श्रीमंतांपासून गरिबांपर्यंत समस्त भारतीय जनतेने आपली सखोल, डोळस व जाज्वल्य लोकशाहीनिष्ठा प्रट केली असे म्हटल्यावर हा प्रश्न उरतच नव्हता.

आज हाच प्रश्न अधिक सर्वभक्षक रूप धारण करून आपल्यापुढे उभा आहे. लोकशाहीचे नाव घेऊन ज्यांनी मार्च १९७७मध्ये सत्ता हाती घेतली, त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी आपली लोकशाहीवरील निष्ठा दांभिक असल्याचे आपल्या वर्तनाने दाखवून दिले आहे. 'स्वार्थी संधीसाधूपणा करण्याची मोकळीक म्हणजेच लोकशाही' असा त्यांनी लावलेला लोकशाहीचा अर्थ आहे हे फारच निर्लज्जपणे त्यांनी दाखवून दिले आहे. बुद्धिजीवी वर्ग, किंवा बुद्धिजीवी वर्गातील विचारवंत लोकशाहीचा जो अर्थ लावतात आणि तिचे जे प्राणतत्त्व सांगतात, त्याच्याशी आपल्याला घेणे-देणे नाही हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. इंदिरा गांधी आणि त्यांचे विरोधक हे सर्वच लोकशाही म्हणजे 'सत्तेसाठी चाललेली फ्री-स्टाइल कुस्ती' मानतात. या व्यासपीठावरून

त्या व्यासपीठावर किती सहजपणे ते जातात आणि अगदी मानाने, टाळ्या घेत जातात! हे सर्व पुढारी ज्या थरांचे, वर्गांचे, गटांचे, जमातींचे राजकारण करतात, त्या थरांना-वर्गांना त्याचे वागणे ठीकच वाटते हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणजे आपण इंदिरा गांधींच्या कृतीने उपस्थित झालेल्या प्रश्नाशी येऊन पोचतो.

प्रश्नाची मांडणी आपण अशी करू या : तीस-बत्तीस वर्षांच्या काळात (मधले आणीबाणीचे एकोणीस महिने सोडून) लोकशाही राज्यव्यवस्था आणि मिश्र अर्थव्यवस्था यांच्या राबवणुकीतून ज्यांचा लाभ झाला, जे पुष्ट झाले, त्यांच्या ठिकाणी विचारवंतांच्या मांडणीतल्या 'लोकशाही'विषयी इतकी उदासीनता व बेपर्वाई आढळते हे कसे?

२

आणीबाणी जाहीर केल्यावर तिला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी इंदिरा गांधींनी त्या वेळी एक भूमिका घेतली. या देशातील गोरगरीब, पूर्वास्पृश्य, अल्पसंख्य जमाती यांना न्याय देण्यासाठी, त्यांची मुक्ती घडवून आणण्यासाठी प्रसंगी नागरिकस्वातंत्र्याचा, वृत्तपत्रस्वातंत्र्याचा, न्यायालयीन स्वायत्ततेचा आणि भारतीय राज्यघटनेच्या 'पावित्र्या'चा संकोच करण्याची गरज असल्याचे त्या सांगत. 'आपली व्यक्तिगत सत्तालालसा झाकण्यासाठीच त्यांनी वीस कलमी कार्यक्रमाला जन्माला घातले' अशी त्या वेळी टीका झाली. या टीकेत पुष्कळ तथ्य होते. आणि तरीही, इंदिरा गांधींच्या युक्तिवादात बळ होते. प्रचलित लोकशाहीत 'नाही रे' वर्गाचे हित साधत नाही, आणि साधणारही नाही; ज्यांची 'नाही रे' वर्गाच्या मुक्तीला बांधिलकी आहे, त्यांना प्रचलित लोकशाहीचा आग्रह धरता येणार नाही. समर्थ व एकाधिकारवादी केंद्रीय सत्ता प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने त्यात अनुरूप फेरबदल करायला हवेत, असे त्यांचे आज सरळसरळ प्रतिपादन आहे. या भूमिकेवर आक्रमक पवित्रा घेऊन आज भारतीय मतदारांपुढे जाण्याची गोष्ट त्या करीत आहेत. लोकशाहीवर निष्ठा सांगणाऱ्यांना हे एक आव्हान आहे. आणीबाणीच्या काळात हे आव्हान दुर्लक्षिले गेले, कारण केवळ समर्थन म्हणून त्या असा युक्तिवाद करीत आहेत अशी आपण आपली समजूत करून घेऊ शकत होतो. परंतु 'नाही रे' वर्गांना केवळ भूल घालण्यासाठी, 'नाही रे'ना आकर्षक वाटणारा, त्यांच्या आशाआकांक्षांना आणि भावभावनांना, वासनाविकारांना भिडणारा युक्तिवाद त्या करीत आहेत असे म्हणून मामला झटकून टाकणे अंगाशी येईल. कारण हे आव्हान आज इंदिरा गांधींच्या तोंडून उच्चारले जात असले तरी उत्तरोत्तर अधिकाधिक तीव्रपणे खुद्द 'नाही रे' वर्गच ते आव्हान समाजापुढे ठेवणार आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

इंदिरा गांधींचे राजकीय पुनरुत्थान ही, म्हणून केवळ वरकरणी आश्चर्यकारक

घटना आहे. आणीबाणीत आणि नंतर इंदिरा गांधींनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाची उकल काय आणि हे आव्हान कसे पेलणार याचा विचार न केल्याने, आणि हे आव्हान पेलण्याच्या दिशेने काही न घडल्याने, त्यांचे राजकीय पुनरुत्थान स्वाभाविक व अटळ होते. कारण स्वार्थी संधीसाधूपणाचे व सत्तेचे राजकारण खेळणाऱ्यांमध्ये त्या आजही उजव्या आहेत.

त्यांच्या एकाधिकारशाही राजवटीच्या झालेल्या सहज स्वीकारातून आणि स्वागतातून उपस्थित झालेल्या प्रश्नाची उकल करण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. एकाधिकारशाही राजवट ही 'नाही रे'च्या दृष्टीनेही भयानक भूलभुलैय्या आहे. पण असे त्यांना केवळ सांगितल्याने ते त्यात शिरण्यापासून राहतील असे नाही. लोकशाहीविषयीची त्यांची अनुभूती बदलण्यासाठी, विचारवंतांनी केलेली आदर्शवादी नैतिक मांडणी प्रत्यक्षात त्यांच्या प्रत्ययाला येण्यासाठी व्यवहारात कोणती वेगळी वाट धरावी लागेल त्याचाही विचार करावयाचा आहे.

आजची वैशिष्ट्यपूर्ण लिबरल लोकशाही राज्यव्यवस्था आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, दोन्ही युरोपियन बूड्वा वर्गाने निर्माण केलेल्या व्यवस्था आहेत.

'बूड्वा म्हणजे भांडवलदार वर्ग' असे समीकरण मात्र चटकन घालता कामा नये. व्यापारी, कारखानदार यांचा तर त्यात समावेश होताच; पण उद्योग व व्यापार यांना जोडून नव्याने उदयास आलेल्या, शहरांतून राहणाऱ्या व्यावसायिक समूहांचाही त्यात समावेश केला पाहिजे. पूर्वीच्या सरंजामशाही व्यवस्थेत खानदानाला, जन्मसिद्ध स्थानाला महत्त्व होते. राज्य चालविण्यासाठी व समाजाची धारणा करण्यासाठी आवश्यक असणारे 'छात्रवृत्ती व ब्राह्मवृत्ती'-प्रधान व्यवसाय याच खानदानी घराण्यांमध्ये पुष्कळ अंशी केंद्रित होते. जमीनदारी, उमरावी आणि लष्कर, चर्च व कायदा या क्षेत्रांतले उच्चभू व्यवसाय सोडून बाकीच्या व्यवसायांना प्रतिष्ठा नव्हती व ते व्यवसाय करणाऱ्यांना सत्तेपासूनही दूर ठेवलेले होते. व्यापारउदीम वाढला तसे त्याभोवती अनेक व्यावसायिक उदयास आले. व्यापारी-औद्योगिक संस्कृतीतले, उत्पादन-व्यापार व्यवस्थेशी निगडित, शहरी, बिगरखानदानी व्यावसायिक समूह मिळून बूड्वा वर्गाची बांधणी होते असे मानणे म्हणून अधिक उचित होईल. श्रमिक व मजूर या वर्गाचा यांच्यात अर्थातच समावेश होत नाही. तत्कालीन वर्गीय रचनेच्या दृष्टीने खानदानी उमराव वर्ग व मजूर वर्ग यांच्या मधला हा वर्ग होता.

या वर्गाचे आणखी एक वैशिष्ट्य नमूद करण्यासारखे आहे. 'आपली मालमत्ता स्वकष्टार्जित', संपादन केलेली मालमत्ता आहे; उमराव वर्गाप्रमाणे ती वडिलोपार्जित

* स्वकष्टार्जित म्हणजे स्वतःच्या शारीरिक परिश्रमांनी नव्हे, तर स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर. इतरांचे शारीरिक श्रम वापरण्यावर वाढता भर होता.

चालत आलेली वा सामाजिक स्थानामुळे प्राप्त झालेली नाही' असे हा वर्ग प्रारंभीच्या काळात सार्थपणे म्हणू शकत होता. आणि म्हणून ज्याने आपल्या शक्ति-बुद्धीच्या पराक्रमाने मालमत्ता संपादन केलेली असेल, त्याला तिचा उपभोग घेता आला पाहिजे, खाजगी मालमत्तेचे पावित्र्य मान्य झाले पाहिजे असे या वर्गाचे मूलभूत तत्त्व होते.

'लिबरल' मूल्ये ही याच तत्त्वप्रणालीतून आलेली. व्यक्तीचे मूल्य सर्वोच्च आहे, समाजाची धारणाही व्यक्तीच्या सोयीसाठी आहे, प्रत्येक व्यक्ती ही सुटी व स्वायत्त/सार्वभौम असते आणि तिला जन्मतः काही हक्क प्राप्त असतात, ही गृहीतकृत्ये 'लिबरल' विचारप्रणालीच्या गाभ्याशी आहेत. स्वाभाविकच, व्यक्तीची स्वतःवर आणि स्वतःजवळील सर्व गोष्टींवर अनिर्बंध मालकी ज्या व्यवस्थेत मान्य केलेली असते, ती व्यवस्थाच तेवढी योग्य होय; स्वतःची श्रमशक्ती, बुद्धी, कौशल्ये किंबहुना स्वतःजवळच्या सर्व गोष्टींचा स्वतःच्या इच्छेनुसार विनियोग करण्यास व्यक्ती स्वतंत्र असली पाहिजे, कारण या सर्व गोष्टी या केवळ तिच्या खाजगी मालकीच्या आहेत, व ही मालकी अनिर्बंध असली पाहिजे.—अशा रीतीने, 'टोकाचा व्यक्तिवाद' आणि 'खाजगी मालमत्तेचे पावित्र्य' हे अस्सल लिबरल भूमिकेचे दोन मूलाधार आहेत.

आणखी एक महत्वाचे 'लिबरल' मूल्य म्हणजे 'करारस्वातंत्र्य'. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही आपल्याजवळील सर्व गोष्टींची अनिर्बंध मालक असेल आणि इतरांसाठीच्या कर्तव्यांनी तिच्या 'मालकी'वर कोणतेही बंधन येत नसेल, तर अशा समाजातील व्यक्तींचे एकमेकांशी संबंध केवळ स्वतःचा स्वार्थ अधिक चांगला साधण्यासाठीच येणार आणि त्यांचे स्वरूप परस्परांजवळील गोष्टींच्या विनिमयाचे असणार ही गोष्ट उघड आहे. प्रत्येक विनिमय हा व्यक्तींनी स्वेच्छ्या केलेला करार असेल हेही स्पष्ट आहे. पण पारंपरिक समाजांमध्ये वस्तुस्थिती अशी नसते. व्यक्तीचे स्थान, दर्जा व भूमिका यांनुसार तिची इतरांच्या संदर्भात ठरलेली कर्तव्ये असत, किंवा तिच्यावर काही बंधने असत. व्यक्तीच्या 'स्वतंत्रते'वर व सार्वभौमत्वावर आधारित समाजव्यवस्था अस्तित्वात यावयाची असेल तर कर्तव्यांच्या व बंधनांच्या दडपणातून तिची सुटका व्हावयास हवी. म्हणून 'करारस्वातंत्र्य' हे लिबरल विचारप्रणालीतले एक पायाभूत मूल्य ठरले.

पाश्चात्य देशांतील, विशेषतः इंग्लंडमधील या बूड्वा वर्गाचा सहोदर असलेला भारतातला वर्ग डोळ्यांसमोर आणला, तर व्यापारी कारखानदारांच्या जोडीला, ज्याला आपण 'उच्च मध्यमवर्ग' म्हणतो, त्यांच्यातील बहुतेकांचा समावेश त्यात करावयास हवा. प्रशासन, व्यवस्थापन, शिक्षण, संशोधन इत्यादी क्षेत्रांतील आजच्या

घडीचा पुष्कळसा विस्तार हा नव्या औद्योगिक संस्कृतीचा परिपाक आहे. वकील, हिशेबनीस, हिशेबतपासनीस, कायदे-सल्लागार, असे अनेक व्यवसायही या संस्कृतीतूनच आकारास आलेले व त्या संस्कृतीवर परिपुष्ट झाले आहेत. दुसऱ्या अंगाने, खानदानी इस्टेट वगळून ज्यांची मालमत्ता 'स्वकष्टार्जित' आहे अशा सर्वांचाही आपणांस यात समावेश करता येईल.

हा वर्ग आपल्या देशात लोकशाहीबद्दल सर्वात अधिक आग्रही आढळतो का? परिस्थिती उलट आहे. 'लोक लोकशाहीला लायक नाहीत, प्रबुद्ध अशी एकाधिकारशाही, हुकूमशाही राजवट ही भारताची आजची गरज आहे' असे अनेक वर्षांपासून या वर्गाचे एक मनापासूनचे व आवडते म्हणणे आहे. यांना एकाधिकारशाही हवी, पण ती 'प्रबुद्ध' हवी असते याचा अर्थ समजून घेणेही उद्बोधक आहे. पांढरपेशा वर्गातील नसलेली खालच्या थरांतील 'अडाणी' माणसे आपले हिताहित जाणत नाहीत; त्यांना भडकविणाऱ्या स्वार्थी, सत्ताकांक्षी राजकारण्यांच्या चिथावणीने ती दांडगाईचे राजकारण करतात, स्वातंत्र्य व समान हक्कांच्या नावाने अवाच्यासवा मागण्या करतात, असे या लोकांना वाटते. त्यांना आवर घालण्याचा 'प्रबुद्ध' पणा दाखविणारे समर्थ व निष्ठुर शासन यांना हवे असते. आपल्यासारख्या 'सुसंस्कृत व वाजवी' माणसांचे जीवन व व्यवसाय सुकर करणारे प्रबुद्ध शासन त्यांना हवे असते. तात्पर्य असे की, स्वतःच्या संदर्भात हे शासन 'पूर्ण मोकळीक' देणारे असेल व खालच्या वर्गाच्या संदर्भात 'शिस्त लादणारे' असेल अशी त्यांची अपेक्षा असते. कोणास मोकळीक द्यावी व कोणास शिस्त लावावी ते कळणारे शासन म्हणून त्या शासनास प्रबुद्ध म्हणावयाचे!

एकाधिकारशाही यांना हवी असते ती दोन कारणांसाठी : सर्वांना मतदानाचा अधिकार देणाऱ्या, कायद्याने समान लेखणाऱ्या आजच्या व्यवस्थेमुळे 'खालचे' लोक शेफारून डोक्यावर बसले आहेत, तेव्हा इथे लोकशाही अकाली अवतरली असे यांना वाटते. आपल्यासारखे शिकलेसवरलेले लोक लोकशाहीला लायक आहेत, पण सर्वसाधारण लोकांसाठी अजूनही ही एकाधिकारशाहीच पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे असते. डोक्यावर चढून बसू पाहणाऱ्या त्या लोकांना आवर घालण्याचे काम आपल्या हाताबाहेर गेलेले आहे, राजकारणी लोकांनी हा गाढवपणा करून ठेवला आहे, तो निस्तरायला जबरदस्त हंटरवालाच पाहिजे, असेही त्यांचे म्हणणे असते.

३

पाश्चात्य देशांमधील त्या काळातला बूड्वा वर्ग लोकशाहीवादी आणि आपल्या देशातला आजचा बूड्वा वर्ग मात्र एकाधिकारशाहीवादी असा फरक का आढळवा?

जन्माधिष्ठित सरंजामशाही व्यवस्थेत नाकारलेले हक्क, नाकारलेली समता, नसलेली मोकळीक मिळवून घेण्याचा प्रश्न पाश्चात्य देशांमधील बूड्वा वर्गासमोर होता. ते आर्थिकदृष्ट्या शक्तिवान होते, त्यांच्यात जोम व कर्तृत्व या गोष्टी होत्या, उदंड आत्मविश्वास होता. 'कर्तृत्वाधिष्ठित' समाजव्यवस्था अस्तित्वात आली तर आपण आणखी मोठे वैभव संपादित करू याची त्यांना खात्री होती. तेव्हा त्यांनी 'जन्मसिद्ध' विषमतेविरुद्ध, कायद्यापुढील असमानतेविरुद्ध आवाज उठविला. व्यक्तिस्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य, करारस्वातंत्र्य, कायद्यासमोर समानता, (कष्टार्जित) खाजगी मालमत्तेचे पावित्र्य इत्यादी तत्त्वे त्यांनी पुढे केली. लक्षात घेण्याची गोष्ट अशी की, या मंडळींच्या दृष्टीने 'लोकां'मध्ये मालमत्ता नसलेल्या श्रमिकांचा, गरिबांचा समावेश होत नव्हता! राज्यव्यवस्थेमध्ये ज्यांचा सहभाग आवश्यक आहे असे 'लोक' कोण, याला त्यांचे उत्तर असे होते की, 'ज्यांच्याजवळ काही मालमत्ता आहे आणि म्हणून समाजाच्या कारभारात ज्यांना आस्था असणे उचित म्हणता येईल अशा व्यक्ती म्हणजे लोक'.

यावरून काही गोष्टी लक्षात येतात : अस्सल 'लिबरल' लोकशाही खरोखर सर्व जनांसाठी नव्हती. ती होती खाजगी मालमत्ता बाळगणाऱ्या अल्पसंख्याक वर्गासाठी. काही ऐतिहासिक योगायोगांमुळे मताधिकार सर्व प्रौढांना दिला गेला. पण 'आहे रे' ना वाटणारे जनसामान्यांचे भय आजही कायम आहे. इंग्लंड-अमेरिकेत आजही तेथील काँझर्व्हेटिव्ह मंडळींच्या भूमिकेतून ते प्रकट होत असते. लोकशाहीला सर्वात मोठा धोका या शेफारलेल्या, चढवून ठेवलेल्या सामान्य लोकांपासून आणि त्यांचे पुढारीपण करणाऱ्या राजकारणी नेत्यांपासून आहे, असा युक्तिवाद कठीण समय येता काँझर्व्हेटिव्हकांडून एकावयास मिळतो.

दुसरी गोष्ट अशी लक्षात येते की, अस्सल लिबरल लोकशाही आणि भांडवलशाही या 'बलदंडां'नी निर्माण केलेल्या व्यवस्था आहेत. आर्थिक दृष्ट्या बूड्वा वर्ग बलदंड होता. सरंजामदार वर्गातल्या गटांच्या आपापसातील लढायांमध्ये वा परदेशांशी चालणाऱ्या लढायांमध्ये यांच्या आर्थिक साहाय्याचा सहभाग निर्णायक ठरू लागला होता. त्यांचा झगडा होता तो आपले बळ आणि स्थान मान्य करून घेण्यासाठी, आणि आपल्याला हवी तशी कायदेकानूंची व राज्याची व्यवस्था लावून घेण्यासाठी! वर सांगितलेली 'करारस्वातंत्र्य' ही संकल्पना या नवबलाढ्य वर्गाच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि पिंडाचे मर्म लक्षात येण्याच्या दृष्टीने मध्यवर्ती महत्त्वाची आहे. स्वातंत्र्य व समानता कशासाठी? तर करार करण्यासाठी. आणि करार कशासाठी? स्वकर्तृत्वाने आपल्या बळाचा, चातुर्याचा, थोडक्यात, आपल्या गुणसंपदेचा उपयोग करून स्वार्थसंपादन करण्यासाठी. त्यांना शासन हवे होते ते, आपल्या कर्तृत्वाच्या

जोरावर अमर्याद सत्ता-मत्ता-प्रतिष्ठा संपादण्यासाठी इतरांबरोबर करार करण्याची समान मोकळीक देणारे, करार पाळण्यास सर्वांना भाग पाडणारे, आणि आपल्या सत्ता-मत्ता-प्रतिष्ठेचे संरक्षण करणारे. खानदानी सरंजामदार वर्ग असे शासन प्रस्थापित करावयास राजी नव्हता, म्हणून राज्यव्यवस्थेत सहभागी होण्याचा हक्क 'बूज्वा'ंना प्रस्थापित करावा लागला. जर यांना हवे असलेले शासन चालविण्याची हमी कोणी घेण्यास पुढे आले असते, तर त्याला शासनाचे 'कंत्राट' देऊन आपले सर्व लक्ष स्वार्थसंपादनावर केंद्रित करावयास 'बूज्वा' वर्गास बहुधा आवडले असते!

हे पाहिल्यावर भारतातील बूज्वा वर्गाची लोकशाही व सर्वाधिकारशाही यांच्या संदर्भातील प्रतिक्रिया, भूमिका वाटते तितकी विपरीत नाही, अस्सल 'लिबरल' भूमिकेशी विसंगत नाही ही गोष्ट लक्षात येते. आणि तरीही काही बाबतींत त्यांमध्ये महत्त्वाचा फरक आहे. पाश्चात्य देशांमध्ये बूज्वा वर्गाने संघर्ष करून, कधी रक्तहीन तर कधी रक्तरंजित क्रांती करून, स्वपराक्रमाने आजची लोकशाही राज्यव्यवस्था निर्माण केली. तशी ती निर्माण केली नसती तर मान-प्रतिष्ठा व सत्ता सरंजामदारांकडून त्यांच्या हाती आली नसती. भारतातील बूज्वा वर्गाला मान-प्रतिष्ठा व सत्ता-संपादन करण्यासाठी झगडा करून लोकशाही राज्यव्यवस्था प्रस्थापित करावी लागली नाही. त्या गोष्टी त्यांना आयत्याच मिळाल्या. ब्रिटिशांच्या सुलतानी राजवटीचे घटनात्मक प्रतिनिधिक राज्यसत्तेत क्रमशः रूपांतर करण्यासाठी भारतातही दीर्घकाळ लढा द्यावा लागला ही गोष्ट खरी आहे. पण तरीही येथील लढा हा 'बूज्वा वर्गाने दिलेला लढा' असे म्हणता येत नाही.

प्राधान्येकरून या लढ्याचे नेतृत्व केले ते येथील नवशिक्षित पांढरपेशा बुद्धिजीवी (इंटेलेजेन्शिया) वर्गानेच. एका अर्थी हा वर्ग म्हणजे ब्रिटिश राजवटीचेच अपत्य व उपांग होता. हा बुद्धिजीवी वर्ग अमूर्त वैचारिक संकल्पनांनी प्रभावित झालेला व या संकल्पनांसाठी झगडणारा होता. हा 'बुद्धिजीवी वर्ग' आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिकीकरण/शहरीकरण यांच्याबरोबर उदयास आलेला 'बूज्वा वर्ग' यांच्यात सलगता नाही. अनेक प्रसंगी त्यांच्यात संवादाचा अभाव दिसून येतो. स्वातंत्र्यलढ्याविषयी बूज्वा वर्गाच्या ठिकाणी जाण व ममत्व आढळत नाही ही याचीच एक खूण आहे. त्यामुळे लोकशाही राज्यव्यवस्था ही बूज्वांना आपली स्वतःची, अभिमान व आग्रह बाळगण्याची गोष्ट वाटत नाही. पुष्कळांदा ते एक 'नसते लोढणे' आहे असे वाटते. ही राज्यव्यवस्था चालविणाऱ्या राजकारणी लोकांशी भ्रष्ट संगनमत करण्यात पुढे असलेला बूज्वा वर्ग तरीही राजकारणी लोकांकडे अस्पृष्टांच्या दुराव्याने, हीनत्वाने व कुटाळकीने पाहतो! लोकशाही राज्यव्यवस्था या वर्गाच्या मनात सतत एक भय निर्माण करते; ही व्यवस्था

राबविण्याविषयी त्याला आत्मविश्वास वाटत नाही. एकाधिकारशाहीचे त्याला म्हणूनच विशेष आकर्षण वाटते.

इंग्लिश व भारतीय बूज्वा वर्गामधील आणखी एका बाबतीतला फरक निर्णायक महत्त्वाचा आहे. इंग्लंडमधील बूज्वा वर्गाला अनुभवातून अर्थव्यवस्था व राज्यव्यवस्था यांच्यातली सलगता, अतूटता व अन्योन्याश्रय आकळला आणि त्याने राज्य करण्याची जबाबदारी आपल्याकडे घेतली. उलट बुद्धिजीवी राजकारणी वर्गाच्या राजवटीखाली, शासकीय आर्थिक साहाय्याच्या व संरक्षक कवचाच्या बळावर पुष्ट झालेल्या इथल्या बूज्वा वर्गाचे मानस पारंपरिकच राहिले आहे. लोकशाही राज्यव्यवस्था आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्था यांच्यातला अन्योन्यसंबंध हा त्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचा भाग नाही. 'पालका'ची भूमिका वठविणाऱ्या शासनाचेच त्याला आकर्षण आहे. 'राज्य करणे' हे काम तो आपले मानीत नाही. पैशाच्या जोरावर राज्यसत्तेतील माणसे आपलीशी करून घेऊन आपली कामे करून घेण्याची पारंपरिक रीत त्याला अधिक मानवते. समाजाची व्यवस्था लावण्याची, समाजाची धारणा करण्याची त्याला जबाबदारी नकोच आहे. शासन 'पालका'ची भूमिका घेत असेल तर शासनापुढे नमून राहण्याची, दुय्यम स्थान पत्करण्याची त्याची तयारी आहे!

उलट लोकशाही व्यवस्थेविषयी हा बूज्वा वर्ग साशंकच आहे. बुद्धिजीवी वर्गाने केलेली लोकशाहीची उभारणी श्रमिकांना, गरिबांना फाजील अधिकार देऊन सोकावून ठेवीत आहे आणि दिवसेंदिवस त्या लोकांची भूक वाढतच चालली आहे, दडपण वाढतच चालले आहे असे बूज्वांना जाणवते. लोकांना आवर घालू शकणारी राजवट त्यांना मनापासून हवी आहे. इंदिरा गांधींची आणीबाणीची राजवट त्यांना स्वागतार्ह वाटली हे अगदी स्वाभाविकच होते. शासनापुढे दुय्यम स्थान पत्करण्याच्या बदल्यात शासन लोकांना आवर घालणार असेल तर बूज्वांना ते हवेच आहे.

भारतीय समाजातील इतर प्रमुख 'आहे रे' घटक-वर्गाची स्थिती काय आहे? सरंजामशाही व जातिव्यवस्था यांत मुरलेले भारतीय समाजातले जे घटक-वर्ग आहेत त्यात ग्रामीण भागातील 'जमीनदारवर्ग' हा महत्त्वाचा आहे. हा जो जमीनदारवर्ग आहे, त्याने लोकशाही राज्यव्यवस्थेला आपल्यापुरते यशस्वीपणे वाकविले आहे. यासाठी या वर्गाने जमीनमालकीचा, आपल्या जातीचा, आपल्या खानदानाचा उपयोग करून घेतला आहे. साम-दाम-दंड-भेद सगळ्यांचा वापर हा

वर्ग मोकळेपणाने करतो. लोकशाहीने सर्वांना मतदानाचा अधिकार दिला असला तरी त्याचा धाक या वर्गाला खरोखरी पडलेला आहे असे दिसलेले नाही. याचाच एक अर्थ असा की, या वर्गाने लोकशाहीची तात्त्विक-नैतिक कदर कधी केलेली नाही. जवळपास सर्व राजकीय पक्षांचा प्रयत्न या वर्गाचा अनुनय करण्याचा राहिलेला असल्याने या वर्गास अतिशय सुरक्षित वाटते. कारण 'दिल्लीत वा राज्याच्या राजधानीत कोणाचेही राज्य असो, गावागावांमधून आपलेच राज्य चालणार' याची या वर्गास खात्री असते. या वर्गास लोकशाहीची कदर कधीच नव्हती व कधीच असणार नाही.

कल्याणकारी राज्याची भूमिका आजच्या लोकशाहीने अंगीकारलेली आहे. आर्थिक विकासासाठीही शासनाने पुढाकार घेतलेला आहे. या दोन्ही कारणांनी सरकारी व निमसरकारी नोकरशाहीचा प्रचंड विस्तार झालेला आहे—हा विस्तार इतका मोठा आहे की, 'नोकरशाही' हा एक स्वतंत्र वर्गच निर्माण झालेला आहे. या नोकरशाहीतल्या कोणत्याही जागेवरील व्यक्तीस थोडी तरी सत्ता प्राप्त होत असते. ही सत्ता गाजविण्याची आणि उपभोगण्याची संधी सोडताना ती व्यक्ती दिसत नाही. ब्रिटिश राजवट ही मुळातच नोकरशाहीची सुलतानी राजवट होती आणि ही तिची अस्सल परंपरा नोकरशाहीला मानवेल अशीच आहे. विविध क्षेत्रांतल्या नोकरशाहीला राजी राखूनच राज्य चालविता येईल, अशी आजच्या विकासवादी व कल्याणकारी राज्याची रचना आहे. राज्यकर्त्याची आणि लोकांची, दोघांचीही कोंडी करण्याची शक्ती आपल्या हातात असल्याचे भान नोकरशाहीस आहे. या शक्तीचा वापर ती उत्तरोत्तर वाढत्या प्रमाणावर करीत आहे. एकाधिकारशाही राजवटीत या शक्तीचा उपयोग करून घेण्यावर पडणाऱ्या मर्यादांमुळे लोकशाही व्यवस्था नोकरशाहीला अधिक पसंत आहे! लोकशाहीतल्या स्वातंत्र्याचा उपयोग अडवणुकीसाठी करता येतो, तसेच कायदेकानूचे कामाच्या ठिकाणी संरक्षणही मिळते. पण एरवी लोकशाहीचे तिला खास प्रेम नाही. आणि आपले स्थान व लाभ धोक्यात घालून लोकशाही व्यवस्थेच्या रक्षणार्थ प्रतिकूल परिस्थितीत ती उभी राहिल हे शक्य नाही. अशा वेळी नोकरशाहीचे 'निःपक्षता/तटस्थता' हे तत्त्व ती पुढे करते. नोकरशाहीचे हितसंबंध राखणारी एकाधिकारशाही जर असेल, तर अशा राजवटीला तिचा मनःपूर्वक पाठिंबा मिळेल. अखेरीस नोकरशाही इंदिरा गांधींच्या आणीबाणीच्या विरोधात फार मोठ्या प्रमाणात गेली हे खरे आहे. पण केव्हा? नोकरशाहीच्या कामकाजात राज्यकर्त्याचा हस्तक्षेप वाढला आणि कुटुंबनियोजनाची मोहीम यशस्वी करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना जाच होऊ लागला तेव्हा! या दोन गोष्टी न घडल्या, आणि आर्थिक लाभ नोकरशाहांच्या पदरात पाडण्याच्या दृष्टीने इंदिरा गांधींच्या राजवटीने दक्षता

घेतली असती, तर हा विरोध झाला नसता. कोणत्याही एकाधिकारशाही राजवटीत कधी ना कधी असा लहरी हस्तक्षेप हा होतोच, आणि नोकरशाहीला आपल्या मर्यादेत पण रीतीला धरून काम करावयाचे असेल तर लोकशाही राज्यव्यवस्थाच असणे आवश्यक असते, याची उमज नोकरशाहीला आज पडली आहे असे तिच्या वागण्यावरून दिसत नाही. कारण ही नोकरशाही एकाधिकारशाहीला आमंत्रण मिळेल अशाच पद्धतीने आजही व्यवहार करीत आहे.

'बूझ्वा' वर्ग आणि 'बुद्धिजीवी' वर्ग यांच्यात आपण वर फरक केला आहे. लेखणीच्या व भटभिक्षुकीच्या आधारे जगणारा एक वर्ग ब्रिटिशपूर्व काळातही होता. इथल्या धर्मनिष्ठ व भाविक लोकांचे मानस घडविणारा, त्यांना पारंपरिकतेच्या प्रवाहात टिकवून धरणारा शास्त्री-पंडितांचा, मुल्ला-मौलवींचा, साधु-वैराग्यांचा आणि संत-महात्म्यांचा वर्गही पूर्वी होता. प्रस्तुत विवेचनाच्या संदर्भात आपण 'बुद्धिजीवी वर्ग' असे म्हणतो तेव्हा ही मंडळी आपल्या डोळ्यांसमोर नाहीत ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. ब्रिटिश अमदानीत आकारास आलेल्या बुद्धिजीवी वर्गात वर उल्लेखलेल्या उच्चवर्णीय ब्राह्मण व तत्सम जातींमधूनच मुख्यतः भरती झाली ही गोष्ट खरी आहे. पण त्यांच्यात काही महत्त्वाच्या बाबतींत विलगता आहे. लोकहितवादी, चिपळूणकर, टिळक, आगरकर, रानडे, गोखले यांना डोळ्यांसमोर आणल्यास ही विलगता चटकन ध्यानात येईल. पाश्चात्य विद्येचा आश्रय घेत असताना बहुतेकांचा उद्देश पोटाथीच होता यात काही शंका नाही. आणि तरीही या शिक्षणाबरोबर काही नवीन विचारांचा संस्कार घडत गेला, त्या प्रभावाखाली या वर्गाचे मानस घडत गेले. (नवशिक्षित पिढीच्या ठिकाणी आढळणारा प्राचीन भारतीय संस्कृती, गत इतिहास, हिंदू धर्म इत्यादीविषयीचा अभिमान हा देखील नवविचारांच्या संस्कारांचा परिणाम होता ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे!) ब्राह्मणेतरांमध्येही असा एक बुद्धिजीवी वर्ग उदयास आला असे आपण पाहतो. या वर्गाचे बुद्धिजीवित्व यात होते की काही मूल्यांचा, संकल्पनांचा, ध्येयांचा प्रभाव त्यांच्या जीवनात आढळतो. त्यांच्या ठिकाणी बौद्धिक निष्ठा आढळते. हा बुद्धिजीवी वर्ग एकजिनसी नव्हता. अनेक विचारप्रणालींचा प्रभाव आणि त्यामुळे या वर्गात पडलेल्या फळ्या आपणांस प्रथमपासून दिसतात. लिबरल, सांस्कृतिक राष्ट्रवादी, बुद्धिप्रामाण्यवादी, साम्यवादी, पुनरुज्जीवनवादी असे नाना प्रवाह आढळतात.

महत्त्वाची गोष्ट अशी की, नवविचारांच्या प्रभावाखाली लिबरल व राष्ट्रवादी अशा संमिश्र भूमिकेतून राजकीय स्वातंत्र्यासाठी आणि जबाबदार प्रातिनिधिक राज्यव्यवस्थेसाठी लढा दिला तो या 'बुद्धिजीवी' वर्गानेच! काही गटांनी अधिक विशिष्ट अशी ध्येये समोर ठेवून राजकारण केले; ब्रिटिश राजवटीच्या काळातही

हितसंबंधी व गट/समूहनिष्ठ संकुचित राजकारण करणारे पक्ष वा संघटना नव्हत्याच असे नाही. पण प्रमुख राजकीय पक्षांचे नेते डोळ्यांसमोर आणले तरी ही गोष्ट स्पष्ट होईल की, टिळक, गोखले, गांधी, नेहरू, पटेल, सावरकर, आंबेडकर, जिना, रॉय, डांगे इत्यादींचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातले राजकारण 'विचारांच्या, संकल्पनांच्या प्रभुत्वाखालचे राजकारण' होते. हितसंबंधी राजकारण बरेचसे ब्रिटिश राजवटीच्या आश्रयाने व संगनमताने चालत होते. त्याला समाजमानसात प्रतिष्ठा नव्हती. राजेरजवाडे, जमीनदार, ब्राह्मणेतर अशा विविध गटांतील थरांतील तरुण मंडळी बुद्धिजीवी, ध्येयवादी राजकारणाकडे वळलेली आपण पाहतो. मराठा समाजातील तरुण नेतृत्व पुढे काँग्रेसच्या लढ्यात सामील झाले हे याचे एक चांगले उदाहरण आहे.

या बुद्धिजीवी वर्गामध्ये पुनरुज्जीवनवादी वा सांस्कृतिक राष्ट्रवादी जे गट होते, त्यांची आद्य निष्ठा ही आपल्या जमातीच्या 'वैभवशाली राज्या'स होती. हिंदुत्ववाद्यांना बलशाली, परिशुद्ध व तेजस्वी, हिंदुराष्ट्र पुनरपि निर्माण करावयाचे होते. मुस्लिम लीगला 'पाकिस्तान' (यातल्या 'पाक' या शब्दाचे सहचारी अर्थ ध्यानात घ्यावेत) स्थापन करावयाचे होते. निवडणुका, विधिमंडळे इत्यादी लोकशाही संस्थांमध्ये त्यांनी सहभाग दिला तरी त्यांची बांधिलकी अग्रक्रमाने लोकशाही व्यवस्थेला नव्हती. उलट काँग्रेसवाले, लिबरल, रॉयवादी, यांची लोकशाहीवर पायाभूत निष्ठा होती.* भारताच्या विशेष सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थितीत लोकशाहीचे वैशिष्ट्यपूर्ण रूप कोणते असेल आणि लोकशाहीच्या निर्मितीची इथली प्रक्रिया काय राहिल याविषयीचा विचार हा बऱ्याच अंशी उसनवारीने घेतलेला व पुस्तकी असा होता हे खरे. पण ब्रिटिश राज्यसत्ता जाईल तेव्हा येथे 'लिबरल-कल्याणकारी लोकशाही राज्यव्यवस्था' प्रस्थापित करण्याचे त्यांचे स्पष्ट उद्दिष्ट होते. हे उद्दिष्ट बुद्धिजीवींनी साध्य केले असे नक्कीच म्हणता येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील घडामोडी पाहिल्या तर लोकशाही राज्यव्यवस्था इतकी

* डॉ. आंबेडकर आणि त्यांची चळवळ यांची भूमिका मात्र याबाबत काहीशी संदिग्ध राहिली. काँग्रेसच्या सर्व गोष्टींना कडवा विरोध करण्याच्या भूमिकेतून काही प्रसंगी त्यांनी ब्रिटिशांच्या अधिकारवादी (ऑर्थोरेटोरियन) राज्यपद्धतीचा पाठपुरावा केलेला आढळतो. काही वेळा राज्यसत्तावादी (स्टेटिस्ट) भूमिकाही त्यांनी घेतलेली आढळते. दुसरीकडे, त्यांचा मनःपिंड हा घटनात्मक सनदशीर मार्गाला चिकटून राहणारा होता. असनदशीर जनसंघर्षात्मक लढ्यांपेक्षा 'दबाव गटांचे राजकारण खेळून लाभ पदरात पाडून घेण्यावर डॉ. आंबेडकरांचा सतत भर राहिला. एकाधिकारवादी समर्थ शासन त्यांना आकृष्ट करित होते असा ठसा मनावर उमटतो. निखळ बौद्धिक निष्ठेच्या अंगाने, अर्थातच, ते रानडेप्रणीत 'लिबरल' परंपरेतले होते.

वर्षे टिकून राहण्याचे श्रेय बुद्धिजीवी वर्गातील या प्रवाहांना आहे ही गोष्ट स्पष्ट होते. उलट इंदिरा गांधींनी ज्या सहजतेने आणीबाणी आणली त्यावरून काळाच्या ओघात हा बुद्धिजीवी वर्ग आज किती रोडावला आहे आणि किती दुबळा झाला आहे याचे प्रत्यंतर आले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात तीन गोष्टी प्रामुख्याने याला कारणीभूत झाल्या. लिबरल लोकशाहीच्या पूर्णावताराबरोबर हितसंबंधी राजकारणाचा प्रकर्ष झाला आणि समाजातील बलदंडांनी तिच्यावरची आपली पकड वाढविली. ती वाढविण्यासाठी बुद्धिजीवी राजकारणी गटच त्यांनी आपलेसे केले. ब्रिटिशांच्या कच्छपी राहून बुद्धिजीवींच्या राजकारणास विरोध करणारे हे गट/वर्ग आता बुद्धिजीवी वर्गातील गटांना हाती धरून आपला स्वार्थ साधू लागले. स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व केलेले उच्चवर्णीय-उच्चवर्गीय नेतृत्व म्हातारपण, मरण इत्यादी नैसर्गिक कारणांनी क्षय पावत गेले. त्यांची जागा घेणारे बहुजनसमाजीय व मध्यम थरातील नेतृत्व हितसंबंधी गटांशी/जातींशी अधिक घनिष्टपणे निगडित होते. सत्तेच्या राजकारणासाठी हा संबंध त्यांनी अधिक जोपासला. सत्तेची वरिष्ठ पदे हाती येण्यासाठी हितसंबंधी गटांशी/जातींशी घनिष्ट संबंध जोपासणे उच्चवर्णीय/उच्चवर्गीय अव्वल नेतृत्वाला आवश्यक नव्हते. स्वातंत्र्यलढ्याच्या ओघातच ते वरिष्ठ पदी पोचलेले होते. तिसरी गोष्ट अशी की, या बुद्धिजीवी वर्गाची पुढची पिढी स्वातंत्र्योत्तर काळातील बूझ्या वर्गात मनःपूर्वक सामील झाली. त्यामुळेच बुद्धिजीवी वर्ग कमालीचा रोडावला आहे.

याच उर्वरित बुद्धिजीवी मंडळींनी आणीबाणीला निष्ठापूर्वक उघड विरोध केला. त्यांतले बरेच जण राजकीय पक्षांत होते, पण त्यांचा विरोध ते केवळ राजकारणात होते म्हणून नव्हता. उघडपणे विरोध करणाऱ्यांना पाठीमागे राहून आर्थिक व अन्य प्रकारची मदत करणारी प्रच्छन्न विरोधक मंडळी होतीच. पण बुद्धिजीवी वर्गातही आणीबाणीचे समर्थन करणारी पुष्कळ मंडळी होती हे ध्यानात घेतले पाहिजे. अर्थात ही गोष्ट नवलाची नाही. लोकशाहीचा निष्ठापूर्वक कैवार घेणारा गट बुद्धिजीवी वर्गातही अल्पसंख्यच आहे व त्याची ताकद खूप कमी आहे.

समाजाची विभागणी 'आहे रे' आणि 'नाही रे' अशा दोन थरांमध्ये करण्याची अलीकडे पद्धत पडली आहे. आतापर्यंतचे सर्व गट/वर्ग 'आहे रे' थरांमधील आहेत. औद्योगिक कामगारवर्ग आणि कनिष्ठ मध्यमवर्ग यांचा समावेश 'नाही रे'मध्ये करण्याची सामान्यतः रीत आहे. पण या दोन वर्गामध्ये मोडणाऱ्यांचा समावेश 'नाही रे'मध्ये सरसकट करणे योग्य नाही. नोकरीची सुरक्षितता, वेतनाची

श्रेणी, पगारवाढीची नियतकालिक हमी यांसारख्या गोष्टी ज्यांच्या बाबतीत आढळतात, त्यांचा समावेश 'आहे रे' मध्येच केला पाहिजे. त्यात जर ते युनियनमध्ये संघटित असतील तर नक्कीच. शहरांमधून असा एक वर्ग आज अस्तित्वात आलेला आहे. बहुतेक ठिकाणी विशिष्ट राजकीय विचारप्रणालीस व पक्षास बांधिलकी असलेल्या पुढाऱ्यांनी यांच्या संघटना बांधलेल्या आढळतात. काही संघटनांना सुदीर्घ इतिहास व परंपरा असल्याने संघटनेच्या बावट्याला व पक्षाला कामगारांची निष्ठा कडवी असते. असे असूनही या वर्गाच्या राजकीय जाणिवा डोळस व सखोल आहेत असे म्हणणे धाडसाचे होईल. त्यांची पुढाऱ्यांवर निष्ठा असते व पुढाऱ्यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून ते कृती करतात.

लोकशाही राज्यव्यवस्थेतील 'सप्तस्वातंत्र्यां'चा लाभ खऱ्या अर्थाने नव्याने या 'संघटित श्रमिक' वर्गास मिळालेला आहे.

'आहे रे' मधील वर उल्लेखलेले वर्ग लोकशाही येण्यापूर्वीच समर्थ होते. त्यांना स्वतःच्या उत्कर्षासाठी लोकशाहीची विशेष गरज नव्हती. उलट कामगारवर्ग व कनिष्ठ मध्यमवर्ग संघटित व समर्थ झाला तो मात्र लोकशाही राज्यघटना आणि राज्यसत्तेचे कल्याणकारी वळण यांचा आधार मिळाल्यानेच. अनेक कायदेकानून त्यांच्या बाजूचे झालेले आहेत; ज्यांच्यामुळे स्वार्थसंपादन त्यांना सुलभ झाले आहे. वृत्तीने हा संघटित श्रमिक व कनिष्ठ मध्यम वर्ग बूझवा वर्गाच्या फार जवळचा आहे. त्याचे लक्ष आपल्या स्वार्थावरच केंद्रित झालेले आहे. संघटनेत सामर्थ्य आहे हे त्याला कळलेले आहे, पण आपल्या संघटना लोकशाहीच्या पाठीशी उभ्या करण्याबद्दल त्याचा आग्रह नाही. किंबहुना, अधिक बारकाईने पाहिले तर बहुतेक ठिकाणी यांच्या संघटनांची बांधणी एकाधिकारशाहीची असते आणि संघटनांची ताकद झुंडशाहीची असते. त्यांची निष्ठा पुढाऱ्याला असते आणि त्या निष्ठेचा आशय आणि रूप पारंपरिक असतात. पुढाऱ्याला त्यामुळे आपले राजकारण करण्यास पूर्ण मोकळीक मिळते ही त्यात सगळ्यात मोठी सोय आहे. पण अशी मोकळीक, एकगठ्ठा मते व पाठिंबा देत असताना एक अलिखित बंधन कामगार वा कर्मचारी पुढाऱ्यांवर घालतात असे दिसते. आपली आर्थिक स्थिती व लाभ, आपली सुरक्षितता धोक्यात येईल असे काहीही करण्यास त्या पुढाऱ्याने आपल्याला सांगू नये, हे ते अलिखित बंधन होय. — मग हा वर्ग संप करतो ते कसे? आजच्या कायदेकानूंच्या चौकटीत व कल्याणकारी राज्याच्या वातावरणात संप ही एक सुरक्षित व संरक्षित कृती आहे आणि हुशारीने त्या कृतीचा अवलंब केला तर ती सहसा अपयशी ठरत नाही. ही हुशारी पुढारी नेहमीच दाखवितात असे नाही आणि अपयश वारंवार येऊ लागले तर कामगार/कर्मचारी दुसरा घरोबा करतात; किंवा या हुशारीविषयी ख्याती असलेल्या

दुसऱ्या पुढाऱ्याकडे सुपारी घेऊन जातात!

जाहीरपणे लोकशाहीला बांधिलकी असणाऱ्या पक्षांनी व पुढाऱ्यांनी आणीबाणी जाहीर केल्यावर आपापल्या कामगार संघटनांना सार्वत्रिक असहकाराचा वा संपाचा आदेश दिला नाही; कारण या अलिखित बंधनाची त्यांना जाणीव होती. संघटना करण्याचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी, मतदानाचा अधिकार संपादन करण्यासाठी, संपाचा हक्क मान्य करवून घेण्यासाठी जेथे कामगारवर्गाला दीर्घ व तीव्र लढे द्यावे लागले, आणि त्या लढ्यांच्या ओघात हा वर्ग लोकशाही राज्यव्यवस्थेला आकार देण्यात सहभागी झाला, अशा देशांमध्ये आपली आर्थिक सुरक्षितता धोक्यात घालून देखील लोकशाहीच्या रक्षणासाठी कामगारवर्ग उभा राहतो असे दिसते. आपले हे हक्क आणि लोकशाही राज्यव्यवस्था यांचा अन्योन्यसंबंध त्याने अनुभवलेला असतो. भारतीय कामगार/कर्मचारी वर्गाला मात्र या सर्वच गोष्टी बुद्धिजीवी वर्गाच्या ध्येयवादाचा परिणाम म्हणून आयत्याच मिळाल्या. लोकशाहीची कल्याणकारी चौकट निर्माण करताना त्यांचा सहभाग नगण्य राहिला. त्या चौकटीचा जास्तीत जास्त फायदा उठविण्यावर मात्र त्यांनी आपली शक्ति-बुद्धी केंद्रित केली. कामगार/कर्मचारी संघटनांचा अंतर्गत व्यवहार व इतरांशी व्यवहार हा पुढाऱ्यांची एकाधिकारशाही व कामगारांची झुंडशक्ती यांच्या दिशेने होत गेला. आणि या पद्धतीने तात्कालिक दृष्ट्या लाभही त्यांच्या पदरात अधिक पडत गेले.

किंबहुना असे म्हणता येईल की, येथील बूझवा वर्गाच्या, मालक/जमीनदार वर्गाच्या, नोकरशाहीच्या संदर्भातही लोकशाही ही एक आयती प्राप्त झालेली चौकट होती. ही व्यवस्था चालविण्याची, समाजाचे धुरीणपण स्वीकारण्याची जबाबदारीसुद्धा कुठली तरी तिसरी शक्ती त्यांच्यासाठी आयतीच पार पाडणार असे या 'आहे रे'नी गृहीत धरलेले आढळते. 'आपण आपली ताकद आपल्या स्वार्थासाठी लावावी, इतरांचा विचार करण्याची जबाबदारी आपली नाही' अशी भूमिका व्यवहारात आढळते. त्यामुळे मनगटशाहीची भाषाच त्यांना समजते, रुचते. तेव्हा कामगार/कर्मचारी वर्गाने स्वतःच्या उत्कर्षासाठीही याच मनगटशाहीवर भिस्त ठेवली तर ते समजू शकते, क्षम्यही ठरते. कारण संघटित होत नाही तोवर हा वर्ग दुबळा व असुरक्षित असतो.

पण याचा परिणाम असा झाला आहे की, एका बाजूला लोकशाहीविषयी हा कामगार/कर्मचारी वर्ग अश्रद्ध व उदासीन आहे आणि दुसरीकडे स्वार्थाची एक संकुचित अशी कल्पना त्याच्यावर स्वार झालेली आहे. आणीबाणीत ज्या वेळी या संकुचित स्वार्थाच्या संपादनावरही निर्बंध पडल्याचा अनुभव या वर्गास आला, तेव्हा व तेवढ्यासाठीच, त्याला आणीबाणी जाचक वाटू लागली. आज आता पुन्हा

एकवार मोकळीक मिळाल्यावर लोकशाहीविषयी तो तेवढाच अश्रद्ध व उदासीन आहे.

६

आर्थिक दृष्ट्या गरीब, असुरक्षित आणि असंघटित असा भारतात जो मोठा वर्ग आहे, तो खरा 'नाही रे'चा वर्ग होय. दारिद्र्यरेषेखाली असलेल्यांची संख्या भारतात चाळीस ते पन्नास टक्के आहे, अशी अलीकडे मांडणी केली गेली आहे. ज्यांच्यापाशी उत्पादनाचे साधन नाही वा असले तरी तुटपुंजे आहे, ज्यांना हातमजुरीवर पोट भरावे लागते, ज्यांना रोजगाराची शाश्वती नाही, जे संघटित नसल्याने किमान रोजगार वा वेतन पदरात पाडून घेण्यास असमर्थ आहेत, आणि त्यामुळे वर्षभर ज्यांना पोटभर खायला मिळण्याची खात्री नाही असा हा वर्ग आहे. यांतल्या काही लोकांचे उत्पन्न काही वेळेस बरे असते; पण मिळते तेव्हा मिळते, नाही तेव्हा नाही. या असुरक्षिततेमुळे त्यांच्या जीवनाला एक दिशाहीन बकालपणा आलेला आहे.

यांना देशाच्या राज्यव्यवस्थेविषयी विचार करावयास उरत व स्वस्थता नाही. खेरीज त्यांच्या मनाची क्षितिजे फार निरंद बनली आहेत. पुष्कळदा कुटुंबाचा विचार करणेही त्यात बसत नाही. स्वतःच्या जीवितरक्षणासाठीच त्यांना आपली शक्तिबुद्धी पणाला लावावी लागते. ही माणसे बिनचेहऱ्याची, बिनबुडाची आहेत असे म्हणण्याचा मोह होतो, पण ते खरे नाही. एका प्राचीन संस्कृतीचा वारसा त्यांना लाभला असल्याने नातीगोती, जातपात, कुळाचार, ज्ञातीय रीतिरिवाज, धर्मश्रद्धा यांच्या आधारे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही ह्यांच्यापैकी बहुतेकांनी आपले स्वत्व, माणुसकी आणि सुसंस्कृतता राखलेली आढळते. मात्र एका अर्थी ते मनाने राष्ट्रीय जीवनात सहभागी नाहीतच.

आणीबाणी जेव्हा आली तेव्हा एकदा असा प्रश्न निघाला की, आणीबाणीची एकाधिकारशाही राजवट कशी घातक आहे हे 'नाही रे'ना कसे समजावून सांगायचे? या माणसांशी आपण त्यांच्या अनुभवाच्या आधारे लोकशाहीविषयी अनुकूल असा संवाद करू शकतो का? आणीबाणीनंतरच्या कोणत्या बदललेल्या गोष्टींवर बोट ठेवून आपण त्यांच्या मनात लोकशाहीविषयी आस्था निर्माण करू शकतो?—असा संवाद काही आपण करू शकणार नाही, असा खेदजनक निष्कर्ष हाती आला. राज्यघटनेचे पावित्र्य, 'सप्तस्वातंत्र्या'ची महती, इत्यादी विषय त्यांच्यापुढे काढणे हास्यास्पद ठरेल असे वाटले.

'आम्ही मेंढरं मेंढरं, यावं त्यानं हाकलावं' हा यांचा अनुभव; आणि असे आघात सहन करीत, सोसत निमूटपणे जगणे आपल्या नशिबात आहे हे त्यांनी

मनोमन स्वीकारलेले. आणि तरीही अगदीच स्वत्व गमावलेली काही ही माणसे नाहीत. कुटुंबनियोजनासाठी सक्ती प्रत्यक्षात कमी-अधिक झाली असेल, पण त्याचे लोण सर्वत्र पोचले आणि जिथे पोचले तिथे सक्ती करणाऱ्या राजवटीविरुद्ध यांची मने झाली. पण तरीही ती हे सगळे निमूटपणे सहन करीत राहिली. 'लोकशाही विरुद्ध एकाधिकारशाही' अशा भाषेत हा प्रश्न त्यांना समजला नाही. नैसर्गिक आपत्ती आली म्हणजे माणसे ती दूर होण्याची वाट पाहतात, आणि दूर झाल्यावर पुन्हा आपले जीवन पूर्ववत उभे करण्याचा प्रयत्न करतात. किंवा ही परिस्थिती कायमचीच आहे असे वाटले तर तेही स्वीकारून जगणे चालू ठेवतात आणि आपल्या परीने आपले स्वत्व, माणुसकी, संस्कृतत्व जपतात. देशातली राजकीय व्यवस्था ही एक नैसर्गिक आपत्ती/घटना होय अशीच अनुभूती या वर्गाची आहे. मार्च १९७७च्या निवडणुकांच्या वेळी आणीबाणीविरोधी मते गोळा करणाऱ्यांना अधिक अनुकूलता राहिली. पण या निवडणुकांच्या वेळीही या 'नाही रे' वर्गाची अवस्था 'मेंढरे' हीच होती, आणि त्यांना हाकणाऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांमध्येच निवडणुकीचा खेळ खेळला गेला हे आज तरी स्पष्ट पाहता यावे.

७

बुद्धिजीवी वर्ग—आणि खरे तर त्यातलाही एक विभाग—सोडला तर लोकशाहीला अन्य कोणाची निष्ठा नाही हे वास्तव आणीबाणीने उघड झाले. आणीबाणी दीर्घकाळ टिकती तर एक चांगली शक्यता अशी होती की, वेगवेगळ्या गटांना/वर्गांना 'लोकशाही चौकट' नसली तर आपण हळूहळू काय काय गमावतो' याची क्लेशांमधून जाण आली असती. पण तसे काही होण्याआधीच आणीबाणी हटली. लोकशाहीवर विशेष कोणाची निष्ठा नसतानाही इतकी वर्षे लोकशाही राजवट टिकली कशी?—असा प्रश्न कोणी उपस्थित करील. त्याला उत्तर असे की काँग्रेसची राजकीय परंपरा, बुद्धिजीवी वर्गाची देशाच्या राजकीय जीवनावरील पकड, आणि जनमानसात काँग्रेसला व विशेषतः पं. नेहरूंना असलेली मान्यता या गोष्टींना त्याचे मोठे श्रेय आहे. उलट मध्यंतरीच्या काळात लोकशाही व्यवस्थेचा लाभ घेऊन जे वर्ग विस्तारले व प्रबळ झाले, त्यांचा व्यवहार केवळ आपल्यापुरते पाहणारा, स्वार्थी, बेबंद व बेजबाबदारच राहिला; त्यातून जी परिस्थिती निर्माण झाली तिचा फायदा इंदिरा गांधींनी १९६६नंतरच्या काळात पद्धतशीरपणे उठविला. आपल्या काळाची नाडी त्यांनी ओळखली होती आणि आहे.

दुर्दैव असे की, आणीबाणीने हे सारे चित्र उघड केल्यानंतरही लोकशाहीच्या बचावासाठी जे लढले, त्यांनी स्वतःस जे प्रश्न विचारावयास पाहिजे होते, ते

विचारले नाहीत. लोकशाहीच्या पंचवीस वर्षांच्या यशस्वी राबवणुकीनंतर लोकशाहीचा पाया ठिसूळ का राहिला, किंबहुना त्याचा ठिसूळपणा का वाढला? लोकशाही राज्यव्यवस्था आपल्या देशातील 'नाही रें'चे प्रश्न सोडविण्यास पुरी पडत नसेल तर ती पुन्हा पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न करावा का? ज्या लोकशाही व्यवस्थेत विषमता वाढत चालली आहे, देशातील चाळीस-पन्नास टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले जातात, त्या लोकशाही व्यवस्थेतील स्वातंत्र्ये, न्यायालयांची स्वायत्तता, कायद्याचे राज्य इत्यादी गोष्टी सर्वांच्या फायद्याच्या आहेत असे कसे म्हणावे? या देशातील लोकशाही 'नाही रें'च्या पाठिंब्यावर उभी करावयाची असेल तर तिच्यात कोणते बदल घडवून आणावयास हवेत?—हे अवघड प्रश्न उपस्थित झाले होते; पण इंदिरा गांधींची प्रतिमा काळी रंगविण्यात सर्व शक्ती खर्च झाल्याने या प्रश्नांच्या खोलात कोणी गेले नाही.

आपण येथे साम्यवादी पक्षीय प्रवाहातील मंडळींचा विचार करीत नाही. लोकशाहीचा राजकारणी उपयोग करून त्यांना एकपक्षीय राजवट प्रस्थापित करावयाची आहे. इथली लोकशाही हा एक फार्स आहे किंवा ती खोटी आहे, ही त्यांची परिचित टीका आहे. लोकशाहीवरचा विश्वास उडून जावा यासाठी त्यांचे प्रयत्न असतात. त्यांच्या हुकूमशाही राजकारणाची वाट त्याखेरीज मोकळी होणारी नसते. भारतातली लोकशाही ही बूड्वा भांडवलदारांची बटीक आहे, आणि लाल क्रांती होत नाही तोवर ती तशीच बटीक राहणार, हा त्यांचा सारांशाने युक्तिवाद आहे. अंशतः त्यांची टीका खरी आहे हे स्वीकारण्यास अडचण नाहीच. पण येथील वर्गीय रचनेचे व संघर्षाचे त्यांचे विश्लेषण त्यांच्या राजकारणी हेतूंनी, डावपेचांनी मतलबी व पक्षपाती बनलेले असते. त्यामुळे त्यांनाही प्रश्नांच्या खोलात जावयाचे नसते. सत्ता हे लक्ष्य डोळ्यांपुढे ठेवून त्यांची विश्लेषणे घडत असल्याने त्यांच्या विश्लेषणांचा विचार करणे फलप्रद ठरत नाही.

वरील प्रकारचे प्रश्न पक्षीय राजकारणाबाहेर असलेल्या मार्क्सवादी विचारवंतांनी उपस्थित केलेले आहेत. पण सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाचे विश्लेषण करताना मार्क्सची चिकित्सक पद्धत तेवढी न घेता मार्क्सने प्रतिपादलेली सैद्धांतिक प्रमेयांची चौकट ठोकळेबाजपणे लागू करण्याचा त्यांचा प्रयत्नच बहुतेक वेळा दिसतो. 'भांडवलदार आणि कामगार यांच्यातील वर्गविग्रहाने आजच्या समाजस्थितीतला प्रमुख अंतर्विरोध स्पष्ट होतो' हे गृहीत धरूनच पुरावा वेचून, बदलून सादर केला जातो. मुळात हे गृहीतच तपासून घेतले जाते असे आढळत नाही. 'भारतातील लोकशाही व्यवस्थेचा फायदा कोणाकोणास झाला' हे पाहिले, तर बूड्वा वर्गाइतकाच येथील औद्योगिक कामगारवर्गाला, कनिष्ठ मध्यमवर्गीयांना, मध्यम व उच्च मध्यमवर्गीयांना

फायदा झाला आहे असे दिसते. बडा भांडवलदार आणि बड्या उद्योगांमधील औद्योगिक कामगार व कर्मचारी यांच्या जीवनमानात मोठी तफावत आहे, आणि वाढाव्याचा जेवढा हिस्सा भांडवलदार स्वतःकडे ठेवतो त्या मानाने कामगाराला, कर्मचाऱ्याला अगदीच कमी देतो, या दोन्ही गोष्टी खऱ्या; पण हा वाढावा अंतिमतः त्या उद्योगसमूहाबाहेरील कोणाची तरी पिळवणूक करून संपादित केलेला असतो. ज्या देशातले चाळीसपन्नास टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली आहेत, त्या देशात वाढावा कोणाच्या पिळवणुकीतून व शोषणातून येतो हे पाहण्यासाठी डोळ्यांसमोर कारखाने वा कंपन्यांच्या कचेऱ्या आणून भागणार नाही. 'भारतातील राज्यसत्ता कोणाच्या प्रभुत्वाखाली आहे' या प्रश्नाचे उत्तर देतानाही मार्क्स-एंगल्सच्या विवक्षित विधानांची सत्यता पटविण्यातच मार्क्सवादी विचारवंत आपली शक्ति-बुद्धी खर्च करताना दिसतात. ती पटविण्यासाठी प्रत्यक्ष परिस्थितीचा पुष्कळ विपर्यास करावा लागतो वा काही गोष्टींकडे डोळेझाक करावी लागते. 'एक स्वायत्त हितसंबंधी वर्ग' म्हणून झालेला नोकरशाहीचा उदय आणि तिचे प्रभुत्व यांकडे त्यांची डोळेझाक होते. काँग्रेसची स्वतःची अशी एक बुद्धिजीवी राजकीय भूमिका, ध्येयधोरणे होती आणि त्यांचाही प्रभाव बुद्धिजीवी राजकारण्यांच्या मार्फत राज्यसत्तेवर राहिला याचीही योग्य दखल घेतली जात नाही. जातीय हितसंबंध, शेतकरी-जमीनदार वर्गाचे हितसंबंध आणि त्यांचा प्रभाव याकडेही नीट लक्ष त्यांना देता येत नाही. मानव समाजाची वाटचाल भविष्यात कशी होणार याचेही साचेबंद चित्र डोळ्यांसमोर ठेवल्याने, अनुभव तसा नसतानाही, कामगारवर्गाचे क्रांतिकारकत्व त्यांना गृहीत धरावे लागते आणि कामगारांची हुकूमशाही सत्ता हा एक टप्पा आवश्यक मानून आपला सारा युक्तिवाद उभा करावा लागतो. वर्गविहीन, शोषणमुक्त व शासनमुक्त समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने निर्मितक्षम व सर्जक असे अंतर्विरोध कोणते, विधायक कृतीला मोकळी क्षेत्रे कोणती, संघर्षात्मक व विधायक कृती कोणत्या यांची समाधानकारक स्पष्टता मार्क्सवादी विचारवंतांना करता आलेली नाही.

८

स्वातंत्र्यानंतर पंचवीसएक वर्षे इथे लोकशाही व्यवस्था यशस्वीपणे राबविल्यानंतरदेखील लोकशाहीचा पाया ठिसूळ का राहावा? जात्यधिष्ठित संरंजामशाही व्यवस्थेत चालणारे जीवन आणि त्यात घडलेले मानस यांवर त्याचा दोष टाकणे चुकीचे होईल. स्वातंत्र्योत्तर काळात पाश्चात्य वळणाचे आधुनिकीकरण पुष्कळ प्रमाणात झाले, नवे वर्ग उत्कर्ष पावले व त्यांचा प्रभाव आज तुलनेने अधिक आहे.

या नव्या बूझावर्गात, औद्योगिक कामगारवर्गात आणि मध्यमवर्गात लोकशाहीला भक्कम आधार का मिळाला नाही, हाच खरा प्रश्न आहे. अस्सल 'लिबरल' लोकशाहीची व्यवहारातली बैठक 'सामाजिक न्याय, समता, सर्वांचे कल्याण' ही नाही आणि त्या लोकशाही व्यवस्थेचा अर्थ 'सर्व लोकांच्या सहभागाने चालणारे राज्य' असाही नव्हता, ही ग्यानबाची मेख ध्यानी घेतली तरच या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर हाती येऊ शकते.

स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर दरेक व्यक्तीस आपल्या सामर्थ्याच्या अनुरूप प्रमाणात स्वार्थ संपादण्याची मोकळीक असली पाहिजे, त्यासाठी दर्जानुरूप प्राप्त होणारे हक्क व येऊन पडणारी कर्तव्ये यांच्या बंधनातून माणसे मोकळी झाली पाहिजेत, आणि आपल्या सामर्थ्यानुसार, चातुर्यानुसार इतरांशी करार करून व्यवहार करण्यास ती मोकळी असली पाहिजेत, या हेतूने आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केली गेली. कायद्याचे राज्य, न्यायालयांची स्वायत्तता व सप्तस्वातंत्र्ये माणसांना पारंपरिक कर्तव्यांच्या बंधनांमधून, दर्जानुसार येऊन पडणाऱ्या बंधनांमधून मुक्त करतात आणि 'करारस्वातंत्र्या'च्या आधारे जगण्यासाठी वाऱ्यावर सोडून देतात. आपण पाहिल्याप्रमाणे वेगवेगळ्या कारणांनी आधीच बलदंड व साधनसंपत्तिवान असणाऱ्यांच्या सोयीची ही व्यवस्था आहे. ही व्यवस्था एक अलिखित संदेश सर्व समाजभर पोचवीत राहते : "या अवस्थेत तुमचा टिकाव लागावयाचा असेल, तर इतरांच्या स्पर्धेत बलशाली व्हा, चतुर बना, आपल्या फायद्याचे काय ते ओळखायला शिका, आणि स्वतःला फायदेशीर असा करार करून सत्ता-मत्ता-प्रतिष्ठा मिळवा. सप्तस्वातंत्र्ये सगळ्यांनाच आहेत. त्यांचा वापर असा करायला शिका की, इतरांना ती स्वातंत्र्ये तुमच्याइतक्या परिणामकारकरीत्या वापरता येणार नाहीत."

समान हितसंबंध असणाऱ्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन संघटना बांधणे हे अगदी प्रारंभी स्पर्धेशी विसंवादी मानले गेले. स्पर्धा ही व्यक्तींमध्ये असली पाहिजे आणि व्यक्ती त्यासाठी सुट्या असल्या पाहिजेत याविषयी तात्त्विक आग्रह होता. स्पर्धेक समान पायरीवर हवेत असा त्यामागचा तर्क होता. पण पुढे कामगारांनी संघटनेचे स्वातंत्र्य मान्य करून घेतले, कारण एकेकट्या कामगाराचे दुबळेपण कधीच दूर होणारे नाही ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली. पण संघटना सर्वांनाच करता येते. संघटित झालेला कामगार 'बळी तो कान पिळी' या न्यायावर आधारलेल्या व्यवस्थेत थारा मिळवण्यासाठीच संघटित झालेला आहे.

या तत्त्वावर आधारलेले सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवन हे कलहमय असणार हे लोकशाहीची मूळ मांडणी करणाऱ्यांना मान्यच होते. 'कलहा'ऐवजी 'स्पर्धा' हा शब्द त्यांनी वापरलेला आढळतो. पण ही स्पर्धा खेळाच्या मैदानावरची

नसून जीवघेणी होती ही गोष्ट लक्षात घेतली तर 'कलह' हाच शब्द उचित आहे हे ध्यानात येईल. मानवी प्रगतीसाठी हा कलह आवश्यक व उपकारक आहे अशीच मान्यता होती. ते एक ठाम तत्त्व होते. 'हा कलह बेबंद तर होणार नाही?' हा प्रश्न त्यांच्याही समोर होता. 'स्वार्थापोटीच माणूस आपल्या स्वार्थसंपादनास मुरड घालील' असे एक त्याचे उत्तर दिले गेले. 'स्पर्धेक असंख्य असतील व त्यांच्यात तुल्यबलता असेल, त्यामुळे एक तोल प्रस्थापित होईल' असे दुसरे उत्तर दिले गेले. माणूस स्वार्थासाठी धडपडत असतोच. पण ईश्वराने त्याच्या ठिकाणी इतरही प्रेरणा घातलेल्या आहेत आणि त्यामुळे स्वार्थी माणसेही एक सुष्ठु समाजव्यवस्था निर्माण करतील अशीही श्रद्धा व्यक्त केली गेली.

ही तिन्ही उत्तरे अगदीच खोटी नाहीत. पण ती पुरेशी ठरत नाहीत. इतरांविषयीचे, समाजाविषयीचे कर्तव्य जाणतेपणी स्वीकारून आपल्या स्वार्थास मुरड घालण्याची शिस्त माणसांनी मान्य केली तरच समाजाची सुव्यवस्थित धारणा होऊ शकते. 'इतर' म्हणजे जे आपल्यापेक्षा वेगळ्या समूहांमधील आहेत ते. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकृत झाली असली तरी, शासनाने देशाची घडी नीट राखावी, देशाचा विकास घडविण्यात सक्रिय पुढाकार घ्यावा अशी आज मान्यता असली तरी, यासाठी व्यक्तीस जो सहभाग द्यावा लागतो त्याकडे एक ओझे, भार म्हणून पाहिले जाते! हा सहभाग चुकविण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे गैर मानले जात नाही. मूलभूत कर्तव्ये आणि त्यांतून आपल्या व्यवहारांवर पडणारी बंधने आणि आवश्यक ठरणारी पथ्ये जोवर मनोपिंडाचा भाग बनत नाहीत तोवर जीवन बेबंद होण्याकडेच प्रवृत्ती राहते आणि हा बेबंदपणा काबूत राखण्याची सर्व जबाबदारी शासनावर येऊन पडते.

ज्या समाजात इतरांविषयीची कर्तव्यभावना क्षीण झालेली असेल, सर्व निर्बंध झुगारून देऊन स्वार्थ साधण्यास नैतिक प्रामाण्य प्राप्त झाले असेल, त्या समाजात सुव्यवस्थेचा प्रश्न केव्हा ना केव्हा निर्माण झाल्याखेरीज राहणार नाही. साम्राज्यशाही शोषणाच्या आड हा प्रश्न साम्राज्यसत्तांनी दीर्घकाळ यशस्वीपणे दडवून ठेवला असला तरी अलीकडे तो पाश्चात्य देशांमध्येही उग्र बनत चालला आहे. सुखोपभोगाच्या वाढत्या मानाखाली तो झाकल्यासारखा वाटतो; पण बेबंद, स्वार्थी जीवनसरणीचे घातक परिणाम जीवनाच्या इतर काही क्षेत्रांमध्ये दिसून येत आहेत.

तात्पर्य असे की, पंचवीस वर्षांच्या यशस्वी राबवणुकीचीच आजची परिस्थिती ही एक स्वाभाविक फलश्रुती आहे. जिथे 'करारस्वातंत्र्य' लोकांच्या मनावर आणि व्यवहारांवर प्रभुत्व गाजवू लागते तिथे हळूहळू समाजात कलह वाढत जातो. आपापला स्वार्थ व्यक्तिशः व संघटितरीत्या साधणारे गट अपेक्षित वर्तनच करीत

असतात. हे गट आपल्या प्रतिनिधींमार्फत विधिमंडळांमध्ये, लोकसभेमध्ये एकर येतात तेव्हा ते एका वेगळ्या समाजहितैषी भूमिकेतून सगळ्या गोष्टींचा विचार करतील ही अपेक्षा लोकशाहीच्या मूळ मांडणीशी विसंगत आहे. प्रत्येक गटाच्या बेबंदपणाला तुल्यबलतेतून जो काही पायबंद बसेल तेवढाच या व्यवस्थेत अभिप्रेत आहे. सार्वजनिक हिताचे रक्षण व संवर्धन करण्याची एक प्रवृत्ती पारंपरिकतेचा वारसा म्हणून टिकून होती, तसेच स्वातंत्र्यलढ्यातील ध्येयवादाची परंपरा टिकून होती तोवर लोकशाही व्यवस्थेचा हा अंगभूत परिणाम घडून आला नाही. पण या परंपरा क्षीण झाल्या, तसे राजकारण हे स्वार्थी, बेबंद झाले. सामाजिक, आर्थिक जीवनातही स्वार्थ, बेबंदपणा वाढत गेला. या परिस्थितीचा फायदा उठवण्यास अगदी सुयोग्य असे व्यक्तिमत्त्व या काळात इंदिरा गांधींपाशी प्रकर्षाने होते. पण या वृत्तीच्या नेत्या केवळ त्याच एक आहेत असे नाही, ही गोष्ट अलीकडच्या घटनांनी सर्वांच्या निदर्शनास आणून दिलीच आहे. बोध घ्यायला हवा तो असा की, अस्सल 'लिबरल' मांडणीच्या लोकशाहीला सुव्यवस्थेचा पाया असतच नाही आणि या लोकशाहीचे बाळकडू प्यालेले केवळ स्वतःच्या स्वार्थासच एकनिष्ठ असतात. किंवा असे म्हणा की, सुव्यवस्थेची आपली कल्पना बदलून घ्यायला हवी. स्वार्थ संपादण्यात गुंतलेल्या व्यक्ती आणि गटांमधली कलहमयता, जीवितरक्षणासाठी चाललेला संघर्ष, आणि सतत परस्परांवर कुरघोडी हीच समाजाची स्वाभाविक स्थिती—व तीच सुव्यवस्था—मानली पाहिजे.

९

पण लोकशाहीनिष्ठ बुद्धिजीवी वर्गाची लोकशाहीविषयीची समज नक्कीच वेगळी आहे. 'व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मूल्यांवर आधारलेले आणि लोकांना जबाबदार असलेले, व्यक्तिगत स्वार्थावर न आधारलेले, सर्वांच्या हिताच्या कायद्यांचे राज्य राबवणारे, शासनालाही नागरिकांच्या बरोबरीने न्यायालयासमोर खेचण्याची मुभा ठेवणारे लोकप्रतिनिधिक शासन' अशीच त्यांची लोकशाहीसंबंधीची कल्पना आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल हा भारतातील आधुनिक बुद्धिजीवी वर्गाचा परात्पर गुरू असे म्हणता येईल. पण मग या झालाला आजची कडू फळे का लागावीत?

भारतीय बुद्धिजीवी वर्गाने लोकशाही राज्यव्यवस्था त्या त्या देशातील सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, आणि ऐतिहासिक-राजकीय संदर्भात, कोंदणात समजून घेतल्याचे दिसत नाही. तत्त्वज्ञांनी लोकशाहीची केलेली ध्येयवादी 'मांडणी' आणि व्यवहारात कार्यवाहीत असलेली संस्थात्मक 'व्यवस्था' यांच्यातील अंतर ध्यानात घेतले गेले नाही. बूझर्वा वर्गाने निर्माण केलेली राजकीय व्यवस्था ही त्याच्या

आर्थिक व्यवहारांना साहाय्यभूत व संरक्षक म्हणून आहे व या अर्थाने ती दुय्यम आहे हे ओळखणे जमले नाही. एकोणिसाव्या शतकातल्या मंडळीकडून ही अपेक्षा बाळगणे योग्य नाही असे कोणी म्हणेल. पण हेही बरोबर नाही. कारण ब्रिटिश राजवटीने येथे ज्या विविध संस्था (कायदेकानून, न्यायव्यवस्था, प्रशासकीय रीती, करपद्धती, इत्यादी) नव्याने आणल्या, त्यांचे परिणाम त्याही काळात फार स्वच्छ दिसत होते व त्यांच्याबद्दल खुद्द ब्रिटिश सनदी नोकरांनी कडक टीकाटिप्पणी केलेली आढळते. उपयुक्ततावादी विचारप्रणालीची, लिबरल 'पॉलिटिकल इकॉनॉमी'ची तत्त्वे लागू केल्याचे साक्षात परिणाम काय होत आहेत, ते तसे का होत आहेत, आणि त्यापासून बोध काय घ्यावयाचा असा विचार भारताच्या संदर्भातल्याही वेळेस करता आला असता. पण 'ब्रिटिश राजवटीमुळे भारत अधिक दरिद्री कसा होत आहे' हे दाखवून देण्यावरच अधिक भर दिला गेला. अधिक व्यापक व मूलग्राही टीका झाली नाही.

नंतरच्या काळाकडे पाहिले तर परिस्थिती अधिकच दयनीय दिसते. गांधी आणि मार्क्स हे आपापल्या परीने पाश्चिमात्य भांडवलशाही संस्कृतीचे सर्वकष टीकाकार होत. 'हिंद स्वराज्य'मधून गांधींनी केलेली टीका अशा भाषेत व इतकी टोकाची होती की तिची दखल गंभीरपणे कोणी घेतली नाही. पुढच्या चाळीस वर्षांत त्यांनी आपली टीकाटिप्पणी सतत चालू ठेवली, पण त्याचे मर्म बुद्धिजीवी वर्गाला उमगले नाही. याचे एक साधे कारण असे की, गांधी 'पंडित' नव्हते, राजकीय वा सामाजिक तत्त्वज्ञ नव्हते आणि त्यात ते परदेशी नव्हते! त्यांची भाषा पुस्तकी, 'शास्त्रपूत' नव्हती. तर, दुसरीकडे मार्क्सवर कम्युनिस्टांनी आपला मक्ता प्रस्थापित केल्याचा हा काळ होता. 'मार्क्सवादी टीका मान्य करावयाची म्हणजे सोविएत देशातील हुकूमशाही व्यवस्था आदर्श म्हणून स्वीकारावयाची' असा त्या काळी अर्थ होत असल्याने ज्यांनी 'लोकशाही समाजवाद'चा अंगीकार केला, त्यांनीही लोकशाहीची अशी संदर्भसंबद्ध चिकित्सा केली नाही. रॉयस्टांचीही शोकांतिकाच झाली. नवमानवतावादाचे तत्त्वज्ञान बोलण्यापुरते राहिले; व्यवहारात रॉय यांचे अनुयायी उत्साहाने बूझर्वा वर्गात दाखल होऊन, संमिश्र अर्थव्यवस्थेचे पुरस्कर्ते आणि काँग्रेसचे पाठिराखे बनले. पोथीनिष्ठ मार्क्सवादी मार्क्स-एंगल्स-लेनिन (काही काळ स्टालिनही) यांची वचनेच पुन्हा पुन्हा आपल्या भाषेत सांगत राहिले. भारताच्या संदर्भात लोकशाही तत्त्वज्ञान आणि व्यवहार यांची सखोल चिकित्सा त्यांनी पुढे ठेवली नाही.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जी राज्यघटना तयार झाली, ती एका बाजूला अतिशय पुस्तकी बनली आणि दुसऱ्या बाजूला ब्रिटिश राजवटीच्या एकाधिकारवादी प्रशासनाच्या

अनेक परंपरांशी सुसंवादी राहिली. लोकशाही राज्यव्यवस्थेच्या संस्थात्मक रचनेचा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेशी—म्हणजेच स्पर्धा, कलह, विषमता यांच्याशी—असलेला घनिष्ठ संबंध लक्षात घेतला गेला नाही. आणीबाणीस विरोध करीत असताना भारतीय राज्यघटनेचे पावित्र्य, सप्तस्वातंत्र्ये, न्यायालयांची स्वायत्तता, इत्यादी बाबींवरच भर देणे पुरेसे वाटले, यावरून अजूनही हा संबंध बुद्धिजीवी वर्गाने लक्षात घेतलेला नाही असे म्हणावे लागते.

‘जो अधिक बलवान आणि संघटित, त्याच्या पदरात झुकते माप’ हाच लिबरल लोकशाहीचा ‘न्याय’ आहे. आपल्या देशात श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत आणि गरीब राष्ट्रे अधिक गरीब—असे आपण वाचतो. ही भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची आणि लोकशाही व्यवस्थेची स्वाभाविक फलश्रुती आहे.

मग ‘नाही रे’नी लोकशाहीची कास धरावी का? —‘नाही रे’च्या मुक्तीवर निष्ठा असणाऱ्यांपुढेही हा प्रश्न आहे.

औद्योगिक कामगार आणि कनिष्ठ कर्मचारी संघटित झाले तर समाजातील सर्व लहानमोठे गट संघटित झाले की कोणी ‘नाही रे’ राहणारच नाही असे म्हणता येईल का? किंवा, राष्ट्र जर खूप सधन झाले, वस्तूंची विपुलता निर्माण झाली तर कोणी दरिद्री राहणार नाही असे म्हणता येईल का? लोकशाही व आर्थिक विकास यांच्या पुरस्कर्त्यांनी ही दोन उत्तरे सुचविली आहेत. लोकशाही व्यवस्थेने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राबविल्यास न्यायाचा व समतेचा प्रश्न सुटेल असेही सांगितले गेले. पण इंग्लंडमध्ये तीसपस्तीस वर्षांच्या कल्याणकारी राज्यानंतरही या गोष्टी घडून आलेल्या नाहीत. संघटित होऊन आपला एक हितसंबंधी दबावगट समाजातील प्रत्येक समूहाला बनविता येतोच असे नाही आणि संघटित झाल्यावरही बलाबलात फार फरक राहतो. दारिद्र्याची अनुभूती व जाणीव ही एक सापेक्ष गोष्ट आहे. सापेक्षतः ज्यांच्या वाट्याला दारिद्र्य, असुरक्षितता व बकालपणा आलेला आहे असे बरेच लोक इंग्लंडमध्ये आजही आहेत. अमेरिकेचीही परिस्थिती वेगळी नाही. आजही धनाचे, मालमतेचे वाटप इंग्लंडमध्ये अत्यंत विषम आहे. संघटित झालेल्या कामगारांचे जीवन असंघटितांच्या तुलनेत अधिक सुरक्षित व सुस्थितीचे असले तरी त्यांचे स्थान तळाशीच आहे आणि बेकारीचे संकट प्रथम त्यांच्यावरच कोसळते. सबल आणि दुर्बल यांच्यातील विषम कराराला संरक्षण देणाऱ्या, त्यांच्यातील विषम स्पर्धेला नैतिक प्रामाण्य देणाऱ्या, प्रत्येक व्यवहारात दुसऱ्याचे नुकसान करून स्वतःचा नफा वाढविण्याची प्रेरणा प्रतिष्ठित करणाऱ्या लोकशाही व्यवस्थेचा व भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा दुसरा कोणताच परिणाम होऊ शकत नाही.

वैयक्तिक स्वार्थसंपादनाच्या प्रेरणेला मध्यवर्ती स्थान देऊन, त्या प्रेरणेला मोकळीक देणारी व्यक्तिस्वातंत्र्याची, सप्तस्वातंत्र्यांची व इतर कायदेकानूंची चौकट

उभी करणारी ‘लिबरल’ लोकशाही सामाजिक-आर्थिक न्याय, समता व बंधुभाव प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने उपयोगाची नाही.

१०

लोकशाहीची उभारणी दुसऱ्या कोणत्याच तत्त्वावर करणे शक्य नाही असे ठरले तर मात्र अन्य कोणती तरी राज्यव्यवस्था आपणांस स्वीकारली पाहिजे.

‘नाही रे’च्या निष्ठेवर लोकशाहीची भक्कम उभारणी करावयाची असेल तर अशा लोकशाहीची बैठक कोणती असली पाहिजे? त्याआधी, ‘लोकशाहीविषयी आपला एवढा आग्रह का?’ या प्रश्नाचेही उत्तर दिले पाहिजे. माणसाच्या सदसद्विवेकबुद्धीची आणि त्याच्या व्यक्तित्वाची कदर ज्या व्यवस्थेत होत नाही, ती व्यवस्था त्याच्या माणूसपणासच उणेपण आणते; समाजजीवनाच्या धारणेत आणि दैनंदिन कारभारात त्याचा जबाबदार सहभाग असण्यातूनच त्याच्या व्यक्तित्वाची खरी कदर होऊ शकते.

लिबरल लोकशाहीच्या व्यवस्थेखाली प्रत्येक प्रौढास मताधिकार दिलेला असला तरी त्या मताधिकारातून आणि त्यावर आधारलेल्या निवडणुकीमधून जबाबदार सहभाग निर्माण होतोच असे नाही; आपल्याच देशात नाही, तर इंग्लंडसारख्या देशातही. असे असले तरी ज्या वेगवेगळ्या राज्यव्यवस्थांचा आपणांस इतिहासकालात अनुभव आहे, त्यांपैकी एक लिबरल लोकशाही राज्यव्यवस्थाच ‘लोकां’च्या जबाबदार सहभागाच्या तत्त्वावर ठामपणे उभी आहे. ‘लोक’ या संकल्पनेची व्याख्या लिबरल लोकशाहीच्या अस्सल मांडणीत संकुचित केलेली होती हे आपण पाहिले. पण लोकांचा राज्यव्यवस्थेशी असा संबंध तात्त्विक पातळीवर प्रथमच जोडला गेला. समाजातील एका विशिष्ट वर्गाच्या राजकीय अधिकारासाठी झगडत असताना ‘व्यक्ती’ वा ‘नागरिक’ वा ‘लोक’ या व्यापक संकल्पनांचा आधार युक्तिवादासाठी घेतल्याने इतरांना मताधिकार नाकारणे पुढे अवघड गेले. मुद्द्याची गोष्ट अशी की, लिबरल लोकशाही व्यवस्था असमाधानकारक असली तरी, (त्या त्या वेळेचे) शासन आणि लोक यांच्यात अत्यावश्यक असा भेद करून, लोकांचा अंकुश शासनावर ठेवण्याचा लोकांचा अधिकार, आणि त्यासाठी आवश्यक ती शासनावरील निर्बंधांची आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्यांची प्रस्थापना तिने केली. शासनाच्या (वा शास्त्यांच्या) हाती सत्ता केंद्रित करणारी कोणतीही व्यवस्था लोकांच्या सहभागाला लिबरल लोकशाहीइतकाही अवसर ठेवीत नाही. लिबरल लोकशाही व्यवस्था पुरी पडत नसली तर ती पुरी पडण्याच्या दृष्टीने तिच्यात आवश्यक ते बदल करून पाऊल पुढे टाकले पाहिजे.

इंदिरा गांधींनी उपस्थित केलेले काही प्रश्न / २५

लिबरल लोकशाहीत अनुरूप असे मूलगामी बदल करण्याचे आव्हान इतकी वर्षे दुर्लक्षित्याने आता हे काम अधिक अवघड झाले आहे. 'नाही रे' वर्गांनाच केवळ सर्वशक्तिमान उद्धारकर्त्या नेत्याचे आकर्षण वाटू लागले आहे असे नाही; या 'नाही रे' वर्गांना काबूत ठेवणारा समर्थ नेता (आणि त्याचे शासन) मत्ता-सत्ता-प्रतिष्ठा असणाऱ्यांनाही हवा आहे! असाच पुढारी लोकांच्या प्रक्षोभापासून त्यांच्या मत्ता-सत्ता-प्रतिष्ठेला असलेले संकट निवारू शकतो.

'व्यक्तित्वाची कदर' आणि 'जबाबदार सहभाग' यांना मध्यवर्ती स्थान देऊन लोकशाहीची उभारणी करावयाची असेल तर 'हक्क' आणि 'कर्तव्ये' यांची अभिन्न सांगड घालणे आवश्यक आहे. स्वार्थसंपादनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठीही माणूस निर्बंध स्वीकारतो, नाही असे नाही; पण असा निर्बंधांचा स्वीकार धोरण म्हणून केलेला असतो आणि तो त्याच्या स्वार्थीपणाचाच एक भाग असतो. धोरण म्हणून निर्बंध स्वीकारलेले असल्याने ते न पाळून कसे चालेल याचा तो शोध घेत राहतो. म्हणजे तो स्वार्थीच राहतो आणि इतरांचा फायदा उठविण्याचाच तो प्रयत्न करीत राहतो. इतरांचा फायदा उठविण्यासाठी त्यांच्या व्यक्तित्वाचा अनादर करण्याचीच वृत्ती राहते. इतरांविषयीच्या कर्तव्यांची जिवंत जाणीव वागविणारा माणूसच व्यक्तित्वाची कदर ठेवू शकतो. म्हणून लोकशाहीची पुनर्घडण मूलभूत हक्कांना मूलभूत कर्तव्यांची जोड देऊनच करावी लागेल. हक्क आणि कर्तव्ये यांची अभिन्न जोडी असते ही गोष्ट मनोमन उमगेल तेव्हाच न्याय, समता व बंधुभाव यांचा परिपोष होऊ शकतो.

'जबाबदार सहभाग'च्या तत्वातले मर्मही ध्यानात घेण्यासारखे आहे. नागरिकत्वाची जबाबदारी जी व्यक्ती स्वीकारील आणि त्यासाठी स्वतःची पात्रता कमावील, तीच जबाबदार सहभाग देऊ शकते. म्हणजे कर्तव्यपालनातूनच जबाबदार सहभाग घडून येतो.

व्यक्तित्वाची कदर/प्रतिष्ठा, व्यक्तीचा जबाबदार सहभाग या वैकल्पिक बैठकीवर लोकशाहीची पुनर्घटना करावयाची असेल, तर 'करारस्वातंत्र्या'ची संकल्पना आणि तिच्यामागची मानवी स्वभाव, व्यवहार आणि जीवनाचे श्रेय यासंबंधीची गृहीतकृत्ये यांच्यावर, व त्या संकल्पनेवर व गृहीतकृत्यांवर बेतलेल्या सर्व क्षेत्रांतील संस्थांवर, चिकित्सक व विधायक आघात केला पाहिजे.

हा आघात केवळ बौद्धिक पातळीवरून करून भागणार नाही हे उघडच आहे. किंवा एका नमुनेदार आराखड्यानुसार बुद्धिवंत राजकारण्यांनी नव्याने राज्यघटना लिहिल्याने 'सहभागाधिष्ठित लोकशाहीव्यवस्था' अस्तित्वात येणार नाही. धर्मकारण, अर्थकारण व राजकारण ही भारतीय समाजजीवनाची तीन महत्वाची क्षेत्रे आहेत. या क्षेत्रांतील व्यवहार व संस्थात्मक रचना लोक-सहभागावर आधारलेल्या कृतींमधून

बदलल्या पाहिजेत. आजच्या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत वा लिबरल लोकशाही राज्यव्यवस्थेत यशस्वीपणे लाभ पदरात पाडून घेण्यासाठी संघटना बांधणे व संप-घेराव आदी कृती करणे आणि वरील प्रकारच्या लोक-सहभागावर आधारित व्यवस्था-परिवर्तनात्मक कृती यांच्यात निर्णायक फरक आहे. पहिल्या प्रकारच्या संघटनेत व कृतीत व्यक्तिवादी स्वार्थाचा परिपोष केला जातो, दुसऱ्याच्या दुबळेपणाचा वा अडचणीचा फायदा उठविण्याचाच विचार असतो, आणि व्यक्तित्वाची कदर नसते. भांडवलशाही लिबरल लोकशाहीची तत्त्वे स्वीकारण्याची येथे भूमिका दिसते. औद्योगिक कामगार व कर्मचारी संघटित व प्रबळ होऊनही व्यवस्था-परिवर्तन घडण्याच्या दिशेने पाऊल पुढे पडत नाही हे आपण अनुभवीत आहोत. व्यवस्था-परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या कृतीचे वैशिष्ट्य यात असेल की, हक्कांच्या जोडीला अभिन्नत्वाने कर्तव्यांचा, स्वातंत्र्याच्या जोडीला अभिन्नत्वाने निर्बंधांचा विचार तेथे आढळेल.

११

आजच्या वातावरणात अशा कृतीसाठी लोकांना, विशेषतः 'नाही रे'ना प्रवृत्त करता येईल का, 'व्यक्तीची कदर व प्रतिष्ठा' यासारख्या मुद्द्यांवर त्यांच्याशी संवाद होऊ शकेल का, असा प्रश्न साहजिकच विचारला जाईल. असा प्रश्न आपल्याला पडतो, कारण आपण इतरांचा, विशेषतः 'नाही रे'चा 'व्यक्तित्वसंपन्न माणस' म्हणून विचार करीत नाही. आपल्या लेखी ते शेतमजूर, दलित, कामगार, झोपडपट्टीवासीय या कोटीतले 'नग' असतात. पण त्यांतला प्रत्येक जण व्यक्तित्वसंपन्न असतो आणि त्याला स्वतःची इज्जत प्रिय असते. परिस्थिती त्याच्यावर अप्रतिष्ठा लादते तेव्हा तो ती सहन करीत राहतो, कारण अप्रतिष्ठा करून घेऊनच त्याला जगता येत असते. त्याची सल तो इतकी खोल दडवून ठेवतो की पुष्कळांदा, त्याला सल नाहीच, असे वाटावे. पण त्याला या गोष्टी कळत नाहीत असे नाही. त्यांचा विश्वास संपादन केल्याखेरीज ते मोकळेपणी बोलत नाहीत, त्यांच्याशी संवाद होत नाही. विश्वास बसल्याशिवाय त्यांनी बोलू नये हे ठीकच आहे. पण स्वत्वजागृतीच्या व आत्मप्रतिष्ठेच्या पवित्र्यावर ते ठाम उभे राहू शकतात आणि अशा वेळी अलौकिक शौर्य-धैर्य प्रकट करू शकतात. गांधींच्या नेतृत्वाखालील लढ्यांचे उदाहरण याबाबत देता येण्यासारखे आहे. त्यांत लोकांचा एवढा मोठा सहभाग राहिला, पण इंग्रज माणसाची अप्रतिष्ठा झाली असे प्रसंग क्वचित घडले.

स्वत्वजागृतीच्या व आत्मप्रतिष्ठेच्या पवित्र्यावर लोकांनी ठाम उभे राहू नये अशी पुष्कळांदा पुढाऱ्यांचीच इच्छा असते. कारण अशा व्यक्तींना फौजफाटा म्हणून

मग हवे तसे हाताळता येत नाही. व्यक्तित्वाची कदर शून्यवत करणारी झुंडशक्ती निर्माण करून बळाच्या जोरावर प्रतिपक्षीयाला नमवून फायदा उपटण्याची, स्वार्थ साधण्याची शिकवण पुढारीच बहुधा देत असतात.

‘महात्मा गांधींच्या लढ्यांमध्ये अगदी तळागाळाच्या लोकांनी फार मोठ्या प्रमाणावर भाग घेतला असे आढळत नाही’ असे निष्कर्ष पुढे मांडणारे संशोधन अलीकडे समोर आले आहे. पण त्या काळात राहणाऱ्या व प्रत्यक्ष लढ्यात सहभागी झालेल्या अनेकांची साक्ष अशी आहे की, गांधींनी अभूतपूर्व चैतन्य देशात निर्माण केले. या चैतन्याचे मर्म गांधींनी लोकमानसात (‘लोक’ची सीमित व्याप्ती न विसरता) घडवून आणलेल्या परिवर्तनात होते. इंग्रजांचे अभेद्य आणि अजेय भासणारे राज्य हे वस्तुतः लोकपाठिंब्याच्या आधारे उभे असलेले एक दुबळे राज्य आहे, हा पाठिंबा आपण काढून घेऊ शकतो, तो आपला अधिकार आहे, तसे आपण केल्यास त्यासाठी आपणांस क्लेश सहन करावे लागतील, पण आपण निर्भय व निर्वैर राहिलो तर हे राज्य आपण उखडून फेकू शकतो, हा बोध पुरेशा मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोचविण्यात आणि त्यानुसार, काही दिसावयास अगदी साध्या कृती देशव्यापी प्रमाणावर घडवून आणण्यात त्यांना यश मिळाले. एप्रिल १९१९मध्ये तर हरताळ, प्रार्थना आणि सभा एवढाच निरुपद्रवी कार्यक्रम होता. तोही देशातल्या सर्व लहान-मोठ्या शहरांमध्ये लोकांनी मोठ्या उत्साहाने पार पाडला असेही नाही; पण ज्या काही ठिकाणी आणि जेवढ्या काही प्रमाणात लोकांनी तो पार पाडला तेवढ्यानेही ब्रिटिश राजवटीची झोप उडाली, आसन डळमळीत झाल्यासारखे वाटले.

हाच आत्मविश्वास आणि निर्भयता ‘नाही रें’च्या ठिकाणी, अशाच प्रकारच्या एका साध्या, सार्वत्रिक अशा आत्मिक कृतीद्वारा निर्माण करण्याची गोष्ट आजही होऊ शकेल अशी आहे. अखेरीस ‘आहे रें’चा सर्व सुखोपभोग श्रमिकांच्या कष्टांवर चाललेला आहे. श्रमिकांनी आपला आधार काढून घेतला तर? काही आर्थिक वा अन्य प्रकारच्या मागण्या पुढे ठेवून संप करणे, अगदी सार्वत्रिक स्वरूपाचा संप करणे ही या प्रकारचीच कृती नाही का?—ती या प्रकारची कृती ठरत नाही. कारण अशा प्रसंगी संप करणारे एक सौदेबाजी करत असतात आणि सौदेबाजीत व सौदा मंजूर केल्यावरही देणाऱ्याची बाजू भक्कम राहते हा आजवरचा अनुभव आहे. स्वतःच्या व्यक्तित्वाची आत्मप्रतिष्ठा आणि जबाबदार सहभागाचा निर्धार यांच्यावर उभी असलेली अशी ती निर्भय, मोकळी कृती असण्याची गरज आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या कारखान्यातले कामगार जर असे म्हणतील की, आजपासून आम्ही श्रमिक म्हणून काम करीत असताही मालकाच्या जबाबदारीने व अधिकाराने वागण्याचे

ठरविले आहे, आणि वरिष्ठांकडून आदेश न घेता ते स्वतःच व्यवस्थापन करतील, जुन्या व्यवस्थापनाशी आणि मालकांशी न्याय्य तेवढाच सहकार करतील, तर ती कदाचित अशी कृती होईल.

पण अशी कृती करताना जर कामगारांची वृत्ती, मूल्ये आणि प्रेरणा आजच्यासारख्याच राहिल्या तर व्यवस्था-परिवर्तनाच्या दिशेने काही साधणार नाही. उलट काही दिवसांनी जुनीच व्यवस्था अधिक पक्केपणाने प्रस्थापित होईल. अशी कृती विधायक व्यक्तित्वपरिवर्तनाच्या संकल्पावर आधारित असेल आणि त्या कृतीद्वारा विधायक व्यक्तित्वपरिवर्तन घडूनही येईल. त्याच वेळी लहान-मोठ्या प्रमाणात नव्या रचनाही अस्तित्वात येतील. १९२० पूर्वीची काँग्रेस संघटना, तिची कार्यपद्धती, तिचा विस्तार आणि नंतरची काँग्रेस यांत जमीनअस्मानाचे अंतर आढळते. म्हणजे एक नवी राजकीय रचनाच अस्तित्वात आली. ‘नाही रें’ना घेऊन आज ज्या कृती कराव्या लागतील, त्यांच्यामधून केवळ राजकीय स्वरूपाच्या रचनाच अस्तित्वात येऊन भागणार नाही; औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक स्वरूपाच्या रचनाही अस्तित्वात याव्या लागतील. पण अशा प्रकारच्या कृतींचा विचार स्वातंत्र्योत्तर काळात झाल्याचे दिसत नाही. ‘नाही रें’ वर्गातील वेगवेगळ्या घटकांच्या ठिकाणाचा प्रक्षोभ जागा करण्याच्या उद्देशाने, सरकारवर दडपण आणण्याच्या उद्देशाने स्थानिक व व्यापक पातळीवर अनेक ‘सत्याग्रहां’चे संघटन केले गेले. पण त्यांच्यामुळे ‘नाही रें’ वर्गामध्ये आत्मविश्वास, निर्भयता आणि निर्धार या वृत्ती सार्वत्रिकपणे जागृत झालेल्या नाहीत. या वृत्ती जाग्या झाल्या क्षणी ‘नाही रें’चे सर्व प्रश्न सुटतील असे नाही. तसे राजकीय स्वातंत्र्यही अनेक वर्षांच्या लढ्यानंतर मिळाले.—पण त्यातून आवश्यक ते वातावरण निर्माण होईल. या सार्वत्रिक वातावरणात मग विविध क्षेत्रांमध्ये सहभागात्मक स्थानिक रचनात्मक कृती साकारतील.

या वृत्ती जाग्या झाल्या, रुजल्या तर एकाधिकारशाहीचे आकर्षण ‘नाही रें’ना वाटणार नाही, कारण आपले प्रश्न सोडवून घेण्यासाठी प्रचलित लोकशाही राज्यव्यवस्थेची पुनर्रचना आपण करून घेऊ, हा आत्मविश्वास त्यांना वाटेल. कारण त्यांना आपल्या शक्तीचे भान आलेले असेल.

रोजगार, जीवनवेतन आणि माणसाला साजेशा जीवनाच्या सोयी या तीन मुख्य गरजा आहेत. या तीन क्षेत्रांमध्ये जबाबदार सहभागाच्या भूमिकेतून आपले हक्क पदरात पाडून घेण्यासाठी जागृती, संघटन व कृती करण्यावर लक्ष केंद्रित करावयास पाहिजे. ‘जबाबदार सहभागाच्या भूमिके’तून म्हणजे काय? तर हक्क पदरात पाडून घेत असतानाच, त्याच कृतीचा परिणाम म्हणून लोकांनी आपली कर्तव्ये जबाबदारीने/चोखपणे पार पाडली पाहिजेत आणि निर्णयप्रक्रियेत व व्यवस्थापनात/

शासनात आपला सहभाग वाढविला पाहिजे. या दोन्हीविषयी त्यांचा आज आग्रह आढळत नाही; लोककृती संघटित करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा व पुढाऱ्यांचाही आग्रह आढळत नाही. 'जबाबदार सहभागाच्या भूमिके'त या दोन्ही गोष्टीबद्दलच्या आग्रहाला मध्यवर्ती महत्त्व आहे. कारण अशा सहभागातूनच लोकशाहीची पुनर्घटना होत जाणार आहे. ती तशीच व्हायलाही हवी.

मुद्द्याची गोष्ट अशी की, माणसे केवळ हक्क पदरात पाडून घेतात तेव्हा निर्णयप्रक्रियेत, कारभारात, वा एखादी व्यवस्था घडविण्यात वा तिच्या धारणेत त्यांना सहभागी व्हावे लागतेच असे नाही; काही वेळा ते अडचणीचेच वाटते, कारण मग हव्या त्या प्रमाणात मागण्या करता येतात. कर्तव्ये पार पाडीत असतानाच माणूस खरा सहभागी होत असतो. म्हणून हक्क आणि कर्तव्ये यांचे अभिन्नत्व प्रस्थापित व्हावयास हवे.

सुसंस्कृत व समाधानी जीवन 'नाही रे'च्या वाट्यास यावयाचे असेल, न्याय-समता-बंधुभाव ही मूल्ये समाजजीवनात साकार व्हावयाची असतील, तर 'आहे रे'च्या पदरात पडत असलेल्या लाभांमध्ये बरीच घट व्हावी लागेल. अशी घट 'आहे रे'च्या स्वेच्छापूर्वक कृतीवर केवळ अवलंबून ठेवता येणार नाही. त्यासाठी 'कायद्याचे राज्य' कायम ठेवून कायदे बदलावे लागतील; न्यायालयांची स्वायत्तता कायम ठेवून, न्यायाधीशांनी कोणती मार्गदर्शक तत्वे स्वीकारावीत याचा वेगळा विचार करावा लागेल; नागरिक स्वातंत्र्ये कायम ठेवून त्यांच्या वापरासंबंधी वेगळे संकेत निर्माण करावे लागतील.

१२

इंदिरा गांधी हीच भाषा करीत आहेत म्हणून बिचकता कामा नये. त्यांचे म्हणणे बरोबर आहे, पण त्यांची रीत चुकीची आहे. उद्या निवडणूक जिंकल्यावर जर त्यांनी आपल्या बहुमताचा वापर करून, राजकीय सत्तेच्या जोरावर शासनाच्या दबावाखाली या सगळ्या गोष्टी घडवून आणल्या तर ती रीत आपण चूक कशी म्हणणार? आजच्या लोकशाही व्यवस्थेला धरूनच तो बदल घडून आलेला असेल की नाही?—असे कोणी म्हणेल. पण मतदारांचा कौल मिळवून केलेली प्रत्येक गोष्ट, आणि कोणतीही गोष्ट, जबाबदार सहभागात्मक लोकशाहीत बसतेच असे नाही. इंदिरा गांधी आणि त्यांचे अनुयायी जेव्हा 'देशाचे समर्थपणे व सर्वकषणपणे नेतृत्व करण्यासाठी इंदिरा गांधींना निवडून द्या' असे म्हणतात, तेव्हा ते लोकशाही संपविण्यासाठी लोकांचा कौल मागत असतात. लोकशाही संपविण्याच्या बाजूने मतदार पुष्कळ वेळा कौल देतात—आणि भारतात या वेळी ही एक शक्यता आहे,

ही गोष्ट वेगळी.

लोकशाही पद्धतीने हे बदल घडवून आणावयाचे असतील तर एक नवी मूल्यनिष्ठा समाजात रुजवावी लागेल. भांडवलशाही व्यवस्थेत जन्माधिष्ठित स्थानाला सर्वोच्च मूल्य असते. हा स्वपराक्रम मोजण्याची भांडवलशाहीतील पद्धत कोणती? माझ्या मालकीची संपत्ती किती यावरून माझा पराक्रम मोजला जातो. त्यामुळे स्वपराक्रमाबरोबर माझ्या ठिकाणी हव्यास पोसला जातो, लालसा निर्माण केली जाते. इतरांना नागविण्याची प्रवृत्ती त्यातून तीव्र होते. भांडवलशाही व्यवस्थेमधील वस्तुवैपुल्याचा हव्यास, उपभोगांची अनिर्बंध लालसा या मूलतः 'अमानुष' आहेत; जीवनपोषक नाहीत, विध्वंसक आहेत. ग्राहक या नात्याने माणसात या गोष्टी निर्माण केल्या जातात त्या त्यांचा उपयोग करून माणसाचे शोषण करीत राहण्यासाठी, ही गोष्ट आता पाश्चात्य देशांमध्ये स्पष्ट होत आहे. मानवी जीवन समृद्ध, सुसंस्कृत व समाधानी व्हावे हे मुळी या व्यवस्थेचे उद्दिष्टच नाही. सतत अतृप्ती व असमाधान यांवर ती उभारलेली आहे. माझ्या मालकीची संपत्ती सतत वाढविण्याचा हव्यास, उपभोग वाढविण्याची लालसा हे नव्या व्यवस्थेचेही मूलाधार होऊ शकत नाहीत. माझी संपत्ती किती आणि माझा सुखोपभोग किती या गोष्टींशी स्वपराक्रमाचे समीकरण घालता उपयोगी नाही.

नवी व्यवस्था श्रमनिष्ठ जीवनाच्या मूल्यावर, हव्यासमुक्त परिमित उपभोगावर आधारित सुसंस्कृत, संपन्न व समाधानी जीवनाच्या कल्पनेवर आधारण्याची आवश्यकता आहे. स्वतःच्या जीवनात ही मूल्ये आपण होऊन रुजविण्याचे आव्हान 'आहे रे' वर्गामधील लोकशाहीनिष्ठ बुद्धिजीवींना आहे. नवी मूल्ये समाजात प्रसृत करण्यात, सुसंस्कृत व समाधानी जीवनाचे नवे आदर्श पुढे ठेवण्यात बुद्धिजीवी वर्गाला विशेष कार्य पार पाडता येईल. कारण या वर्गाचे एक विशेष स्थान व महत्त्व आहे. समाजमानसाची घडण करण्यात आणि त्याला वळण देण्यात हा वर्ग पुढाकाराने सहभाग देऊ शकतो. नवीन विचार घेऊन 'नाही रे' वर्गामध्ये काम करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर 'आहे रे' बुद्धिजीवी वर्गातूनच तरुण मुले पुढे यावी लागणार आहेत. या तरुणांचे मानस त्यांच्या त्यांच्या कुटुंबात अंशतः घडणार आहे, तसेच ते बुद्धिजीवी वर्गातील लोकशाहीनिष्ठ मंडळी जे वैचारिक वातावरण निर्माण करतील, त्यानेही घडणार आहे.

पण हे कार्य पार पाडण्यासाठी लोकशाहीनिष्ठ बुद्धिजीवींना योग्य तो नैतिक अधिकार कमवावा लागेल. आज लोकशाहीचा विचार क्षीण व निश्चभ ठरत असल्याचे एक कारण हेही आहे की, लोकशाहीनिष्ठ बुद्धिजीवींपैकी बहुतेकांचे जीवन आणि त्यांचा विचार यांच्यात प्रचंड विसंवाद आहे. सर्वसामान्यांच्या सुखदुःखांशी

इंदिरा गांधींनी उपस्थित केलेले काही प्रश्न / ३१

समरस झाल्याचा त्यात कोटं प्रत्यय येत नाही. 'न्याय-समता-बंधुभाव' हे केवळ पोकळ शब्द ठरत आहेत, इतकेच नाही, तर ते शब्द ऐकत असताना जनसामान्यांना हिणविल्यासारखेच वाटावे अशी परिस्थिती आहे. 'नाही रे'शी संवाद प्रस्थापित करण्यासाठी जो नैतिक अधिकार कमवावा लागेल त्यासाठी स्वतःचे खाजगी जीवन समरसतेच्या निकषावरच केवळ नव्हे, तर नव्या मूल्यांच्या बैठकीवर पुनर्संघटित करावे लागणार आहे. सरकारला कर भरला की आपले कर्तव्य संपले; मग जे उत्पन्न उरले त्यात आपण हवे तसे जगायला मुक्त आहोत; ही वृत्ती आज स्थिरावली आहे. लोकशाहीवर निष्ठा सांगणाऱ्या बुद्धिजीवींना या वृत्तीशी आत्मसंघर्ष करावा लागणार आहे.

या संदर्भात महात्मा गांधींचा उल्लेख येणे अटळ आहे. येथील लोक, त्यांचा मनोधर्म, इथली संस्कृती यांच्याशी इमान राखणारा—या अर्थाने 'अस्सल लोकशाहीनिष्ठ' व 'समाजवादी' असा हा माणूस होता. त्यांनी दोन गोष्टी सांगितल्या होत्या : एक, गरजा कमी करण्याची आणि दुसरी, श्रमनिष्ठ जीवन प्रत्येकानेच जगण्याची. आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीने ते मार्क्सचे 'सरप्लस व्हॅल्यू'चे तत्त्वच लागू करीत होते. जो स्वतः श्रमनिष्ठ जीवन जगत नाही, आणि जो आपल्या गरजा वाढवीत राहतो—दोघेही प्रत्यक्षतः वा अप्रत्यक्षतः, श्रमिकांच्या श्रमांतून शोषित केलेल्या 'वाढाव्या'वरच आपले जीवन उभारीत असतात. हे सर्वच समाजांमध्ये खरे आहे. भारतात ते विशेषच खरे आहे. 'उत्पादक श्रमांची' आजच्या उत्पादनव्यवस्थेला अनुरूप अशी व्याख्या केल्यानंतरही, त्यात बिगरशारीरिक श्रमांचा अंतर्भाव केल्यावरही, 'अनुत्पादक श्रम' ही वर्गवारी राहिल हे ओळखले पाहिजे. आजच्या व्यवस्थेत मी करीत असलेल्या कामाबद्दल मला अमुक इतके वेतन मिळते तेव्हा ते माझ्या 'श्रमाचे' हे मानणे गफलतीचे आहे, कारण आजची व्यवस्था न्याय्य आहे अशी मान्यता देण्यासारखे ते होईल. ही गोष्ट एकदा लक्षात घेतली की मला मिळणाऱ्या मिळकतीत, वेतनातही पुष्कळ वेळा पुष्कळ भाग हा श्रमिकांच्या श्रमांच्या शोषणापासून गोळा केलेल्या वाढाव्याचा असतो याचे भान येईल.

—इंदिरा गांधींनी उपस्थित केलेले आव्हान केवळ राजकीय नाही, ते तुमच्या आमच्यासारख्यांच्या रोजच्या जीवनाला येऊन असे भिडलेले आहे.

मौज, दिवाळी १९७९

मार्क्सची क्रांतिकल्पना आणि आज-उद्याचा भारत

१

वर्गलढा, सशस्त्र उठावाद्वारे राज्यक्रांती, क्रांत्युत्तर कामगारवर्गीय सर्वाधिकारशाही आणि अशा सर्वाधिकारशाहीद्वारा राजकीय सत्तेचा वापर करून साम्यवादी समाजाची उभारणी या क्रमबद्ध मार्गावर स्वतःस मार्क्सवादी-साम्यवादी म्हणविणाऱ्या भारतीय तरुणांची श्रद्धा तर आढळतेच; पण 'डाव्या', 'पुरोगामी' विचारसरणीच्या बहुसंख्य इतर तरुणांनाही 'उठावाद्वारे राज्यक्रांती'ची आणि ध्येयनिष्ठ राजकीय संघटनेच्या हाती क्रांत्युत्तर सर्वंकष सत्ता असण्याची अनिवार्यता जवळपास तेवढ्याच ठामपणे वाटत असते. मार्क्सवादी-साम्यवादी तरुणांच्या ठाम आक्रमक युक्तिवादापुढे ते पुनःपुन्हा शरणागती पत्करताना आढळतात त्याचे एक स्पष्टीकरण यात आहे. विशेषतः प्रस्थापित राजकीय पक्ष आणि राजकारणाचा सांसदीय मार्ग यांचा अक्वेर करून तळागाळातल्या दलित, शोषित वर्गांचे संघटन करावयास निघालेल्या तरुण कार्यकर्त्यांच्या बाबतीत ही गोष्ट अधिकच खरी आहे.

सर्वोदय विचारप्रणाली व चळवळ मार्क्सप्रणीत वर्गसंघर्ष नाकारीत आली. १९७४ नंतर जयप्रकाश नारायण यांनी बिहारमध्ये तरुणांच्या आंदोलनाचे नेतृत्व केले. ते आंदोलन व्यापक व्यवस्था-परिवर्तनाच्या आंदोलनात रूपांतरित करण्याचा त्यांचा प्रथम प्रयत्न होता. जनशक्ति-आधारित संपूर्ण क्रांतीसाठी वर्गीय संघटना उभारण्याची व वर्गसंघर्षाची गरज त्यांनी प्रतिपादिली. सर्वोदयच्या चळवळीतील बहुसंख्य तरुण-प्रौढ कार्यकर्ते यानंतरच्या काळात जयप्रकाशांच्या नेतृत्वाखाली कार्य करीत राहिले. यापैकी तरुण मंडळींच्या तोंडी आज वर्गसंघर्षाचीच भाषा असते.

मार्क्सप्रणीत वर्गसंघर्षाच्या सर्व छटा जयप्रकाशांना मान्य नव्हत्या. 'सशस्त्र उठावाद्वारे राज्यक्रांती व नंतर कामगारवर्गीय सर्वाधिकारशाही' हा मार्क्सवादी क्रमही